2010 OKT. 04
SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED
ÁF 555

tiszatáj

64. ÉVFOLYAM

Győri László, Juhász Ferenc, Kiss Benedek, Tőzsér Árpád, Veress Miklós, Villányi László versei

Grendel Lajos, Lovas Ildikó prózája

Békési Imre beszélgetése Kiss Benedekkel

Alföldy Jenő, Márkus Béla, Péter László, Szilágyi Márton tanulmánya

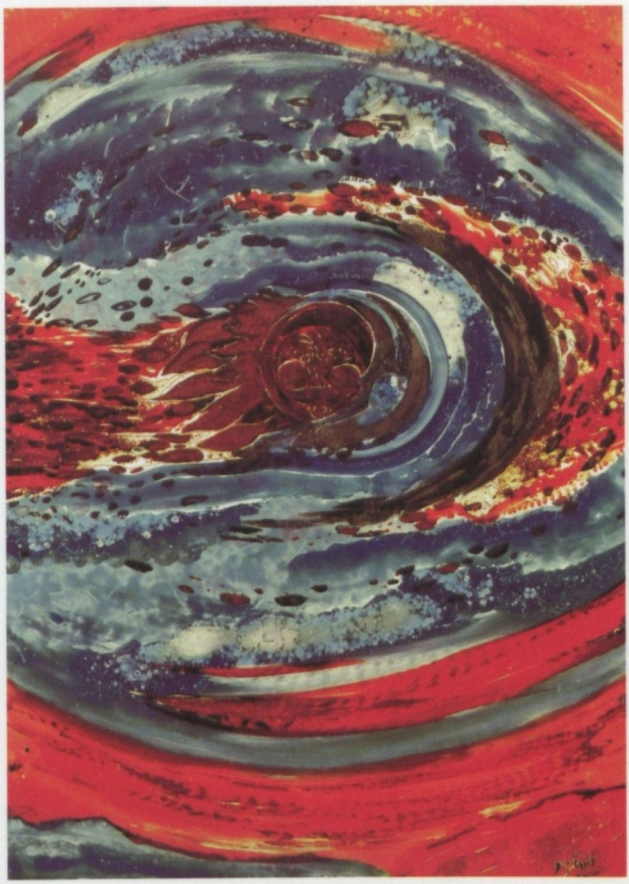

10

2010. október

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
OLASZ SÁNDOR

Szerkesztő:
HÁSZ RÓBERT

A szerkesztőség tagjai:

ANNUS GÁBOR
(művészeti szerkesztő)

DOMÁNYHÁZI EDIT
(nyelvi lektor)

HAJÓS JÓZSEFNÉ
(szerkesztőségi titkár)

---

tiszatáj

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a József Attila Alapítvány,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával.

maszre

Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány.
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.
A lapot nyomja: **E-press Nyomdaipari Kft.**
Szeged, Kossuth Lajos sgt. 72/B
Felelős vezető: Engi Gábor

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Internet: **www.tiszataj.hu** e-mail: **tiszataj@tiszataj.hu**

Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 421-549. Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.
Terjeszti: Lapker (Magyar Lapterjesztő Rt.)
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága 1008. Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444
Egyes szám ára: 500 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 1200, fél évre 2400, egész évre 4800 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

LXIV. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

2010. OKTÓBER

JUHÁSZ FERENC: Az engem néző Isten 3

TŐZSÉR ÁRPÁD: Múzeumok éjjele; Vérdíj; A legjobb világ 5

GRENDEL LAJOS: Négy hét az élet (részlet) 7

KISS BENEDEK: Isten csavargója; Míg nyílik a szám; A csodálatos madár; Két gén vagyunk 15

BÉKÉSI IMRE: „Isten csavargója" (Beszélgetés Kiss Benedekkel gyűjteményes kötete megjelenése alkalmából) 19

VERESS MIKLÓS: Olvasókönyv / MCMLVI... 25

LOVAS ILDIKÓ: Egy anyagyilkos 28

VILLÁNYI LÁSZLÓ: szülővárosomba tetted; gyerekkorától fogva; Bicskei Ottó; variálja énekét; repcetáblák sárgája 37

GYŐRI LÁSZLÓ: A fruska; A hallgatag; El a len cérna; Aranyeső 40

TANULMÁNY

PÉTER LÁSZLÓ: Arisztotelész a magyar népköltészetben ... 44

ALFÖLDY JENŐ: Közelebb a látomáshoz (Juhász Ferenc: A gyermekkor csontváza – Új versek 2006–2010) 51

SZILÁGYI MÁRTON: Egy félbemaradt irodalomtörténészi pálya kései tanulságai (Sándor István munkássága) 61

MÁRKUS BÉLA: „... megtisztítva a foltoktól" (Dobos László: Messze voltak a csillagok) 69

KRITIKA

SZABÓ GÁBOR: Esterházy: Esti: Ének-e? 86

KOVÁCS KRISZTINA: „A köztesség abszolútuma" (Faragó Kornélia: A viszonosság alakzatai. Komparatív poétikák, viszonylati jelentéskörök) 95

MŰVÉSZET

OLASZ SÁNDOR: Világteremtés – vonalakkal (Lipták György művészetéről) 103

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

LIPTÁK GYÖRGY alkotásai a címlapon, a 14., 18., 27., 36., 68., 85., 94., 102. és a 104. oldalon

JUHÁSZ FERENC

Az engem néző Isten

Ködpor-fényben néz az Isten!
Állok öröklét-szagában:
testemre forrt halál-ingben,
ólom elmúlás-igában.

Néz, mint egy páncél-óriás
szarvasbogarat kezében,
sírdomb-hátú rózsalilás
vasgépet űr-tenyerében.

Ahogy én néztem az erdőt
bújó kíváncsi gyerekként
azt az agancsos vasfelhőt.
Állt és nem tudta mi történt.

Hiszen a mohos fatörzsről
vettem le, szinte letéptem
a pozsgás-híd észak-zöldről
gyönyörűség állat-gépem.

Mert ízelt lábai végén
őserő kezecske-horgok
a hasból nőtt cölöp-kévén
kéregbe sült horgony-csontok.

Néz az Isten, ahogy én őt,
ámulattal néz az Isten,
mint én az erdőben felnőtt
páncélbikát tenyeremben.

A homlokcsontból ágazó
agancs-szarvak vasbozontját,
s alul szárazon virágzó
ikra-almák parázsdombját.

Néz az Ismeretlen engem,
mint én a szarvasbogarat
rózsaredő tenyeremben,
kék égbolt-óceán alatt.

Áll dermedten, kaparászva,
rabként: katatón magányban.
S nem tudja: létezés-gyásza
lét-öröme zöld homályban.

Elmerengve néz az Isten,
s csodálkozik a vas-hajón,
a csápos vasszög-bilincsen,
az élő koporsó-dión.

Hogy lett? Hogyan teremtődött,
ki akarta, hogy lehessen,
szívébe mi temetődött?
Gyűlöljön-e, vagy szeressen?

Én volnék a látomása,
temetője, ember-hit, vágy?
Mint rózsaszirmon zöld sáska:
saláta-szám gyászrózsát rág.

TŐZSÉR ÁRPÁD[*]

Múzeumok éjjele

Múzeumok éjjele, belépés a múltba grátis.
A sok poros pergamen, felettes énem, oktat.
Tacitus: Túléltük Tiberiust, Caligulát is,

Nerót is, de közben egész életünk eltelt. –
„Túlélünk" mi is. A múzeum félmúlt osztálya
velünk: Sztálinnal, Benessel, Kádárral eltelt.

Szocreál képen Lenin emeli öklét
kimérten. – Kimérte, kilóra, őt is
a hentes történelem s a decens öröklét.

Vérdíj

A „díj" jelentése régen „vérdíj", mára
a költő nem sejti, kit adott föl érte.
A díj itt van, talán ha húsz pizza ára.
Tették volna kalapjuk mellé! Nem kérte.

A lábuk elé dobott harminc ezüstért
a főpapok temetőparcellát vettek,
vérdíjért vérmezőt. Ő is érez bűnt s vért:
verseiben árult és elárult tettek.

[*] Tőzsér Árpád 75 éves. Szeretettel köszöntjük!

De maga se tudja, mért alanya s tárgya
néha sok dala, verse bűncselekménynek.
Napfoltok? Lapjárás? Hibás vetőkártya?
Mért hoz vérdíjat neki épp most az ének?

Sejti csak: a költő ezüstért árulja
a bene lakó Jézust. Mind Júdás-fajta. –
Nézi, nézi díját sokáig, elfúlva:
ő mit vegyen: pizzát vagy sírhelyet rajta?

A legjobb világ

Saját garzonomba nem engedett be
a malacfar-képű késes zsivány.
Ezt álmodtam, s erről jutott eszembe
Leibniz: a rossz a jó része, hiány

a legjobb világban, lyukacs a létben
(e szép sajtban). – S láttam, milyen kevés
az elégséges alaphoz az érdem,
hogyha lét-orzás a napi „levés”.

Szabadságnak szabad sáp hát az ára! –
kertjéből így a bősz Candide kiált:
determináltan másé *naspolyája,*
s már megy agyára a „legjobb világ”.

S hogy velem mi lett? Én kocsiba ültem,
s nem startoltam, úgy gurultam tova,
ne hallja meg a bitor. És örültem:
autóm visz, s nem a Szent Mihály lova.

GRENDEL LAJOS

Négy hét az élet

(RÉSZLET)

Hugóból vastag sugárban ömlött a szó, de mintha szándékosan késleltette volna, bátortalanságból vagy szeméremből, amit valóban ki akart mondani; rögtönzött, beszéde ide-oda kanyargott, mintha még most sem lett volna biztos afelől, hogy éppen ez az a vízimalomnál említett *alkalmas* pillanat, amikor a dolgok kimondása nem tűr több halasztást. Hát igen, a „közeg" ellenállása. Egymásra torlódott időtömbök vastag falait kellett áttörnie, és ő nem akarta megnehezíteni Hugó amúgy sem könnyű dolgát. Megfogadta, hogy nem kérdez, nem kommentál, hogy tartózkodni fog a legcsekélyebb érzelemnyilvánításról is. A szobában nem volt sok fény, mert csak az ernyős asztali lámpa világított az ablak tövében, a legrégibb bútordarab a lakásban, amely emlékezhetett még Vilma néni és Klementina gyerekarcára is, oly öreg volt már. Ebben a sovány fényben különösképpen sápadtnak tűnt Hugó arca, s őszi esték borongós hangulatát hozta be odakintről a csöndes eső egyenletes, selymes susogása és a hol megélénkülő, hol elcsituló szél hullámverése is. Úgy tűnt, Hugó beszéde is ráhangolódik erre a hullámmozgásra, hangja az egyik pillanatban fölerősödik, a következőben elerőtlenedik, s néha rövid szüneteket is tart. Elmúlt egy kis idő, amíg végre befordult a „célegyenesbe". Itt megállni vagy innen visszafordulni nem lett volna már értelme. Ennyi előkészület után nem kellett már nagy lélegzetet venni ahhoz, hogy elmondja végre a nehezét. Az most minden erőlködés nélkül bukott ki belőle. „Egész életemben féltem a nőktől. És ha van, Isten a tanúm rá, hogy megbűnhődtem a gyávaságomért."

Hugó mindezt nyilvánvalóan drámai bejelentésnek szánta.

„Ott, a régi malomnál hazudtam magának. Dehogyis vittem oda nőket! Ha hiszi, ha nem, én még húszévesen is szűz voltam."

Hogy hiszi vagy sem, az ebben a pillanatban nem osztott, nem szorzott. Az a fájdalmas felismerés villant át benne, hogy talán Daninak is ez volt a baja. Talán ő is félt a nőktől. Igen, ugyanez lehetett az ő baja is, nem pedig a nemtörődömség vagy a közömbösség; már hogy a fenébe lehetne valaki közömbös a nők iránt kamaszkorába érve. De Dani mégsem volt az a fajta, mint ez a hajótörött, összevissza hablatyoló roncsember itt, az orra előtt. Kati is, ő is, sokáig azzal áltatták magukat, hogy Dani későn érő ember, akinek a tojáshéja, úgy látszik, páncélból

van. Persze ez nem magyarázta meg a különcségét, a mániáit, a zárkózottságát. Egy időben, például, a madaraknak volt a bolondja. Később a történelemnek, a régi magyarok vitézségének és hőstetteinek. Aztán a futballnak. Minden madárfajtát, amely a környék parkjaiban, a Hegyi ligetben vagy a Duna ártéri erdeiben fészkelt, már tízéves korában olyan jól ismert, hogy az még egy képzett ornitológust is ámulatba ejtett volna. S amikor Klementina megajándékozta egy távcsővel meg egy síppal, amellyel az énekesmadarak hangját lehetett utánozni, iskola után órákra elcsavargott, naplót vezetett a „kutatásairól" vagy naphosszat madártani könyveket böngészett, ha a rossz idő szobafogságra ítélte. Mert Vilma néniék (ahogy Kati emlegette) „átkozott" könyvtárában ilyen könyvek is föllelhetők voltak. Annak idején Zoli bácsi tücsköt-bogarat összevásárolt, és Klementina boldogan odakölcsönzött Daninak bármit, amiről úgy gondolta, hogy a gyerek hasznát veheti. Kati egy idő után aggódni kezdett Dani, úgymond, érthetetlen, káros szenvedélye miatt. Veszedelmes megszállottságnak tartotta, s az is megfordult a fejében, hogy talán „nem egészen normális ez a gyerek. Ugyan kire ütött?" De máskülönben nem voltak problémák Danival, sem az iskolában, sem másutt, és barátai meg pajtásai is voltak, mint minden „normális" gyereknek. Ettől Kati megnyugodott kissé, és abban reménykedett, hogy Dani előbb vagy utóbb kinövi a mániáit, és végre olyan „kisfiú" lesz, amilyennek szerinte egy „normális kisfiúnak" lennie kell.

Mégsem ő, hanem Kati volt, aki előbb belátta, hogy az *ideális* kisfiú ugyanúgy délibáb, mint az ideális nagyfiú, hogy ideális férfiról ne is beszéljen már. „Amikor Dani lassan belenőtt a kamaszkorba, valamivel, az ördög tudja, miféle praktikákkal, Katinak sikerült megvásárolnia Dani bizalmát. Nem egészen, azt talán soha senki nem tudta, de legalább valami morzsányit belőle. Én felületes voltam, vagy inkább nemtörődöm. De az is lehet, hogy megint csak gyáva. Nem kívántam részt venni mások életében, még Daniéban és Krisztináéban sem, bár meg kell mondanom, hogy a felnőtt kor felé közeledve, erre ők sem tartottak már igényt. Elég teher volt nekem abban az időben magam élete is." Hugó homlokán most a tűnődés vájt mély árkokat, mintha azon erőlködne, hogy láthatóvá tegye a gondolatait, ha már a kimondásuktól, talán tapintatból, tartózkodni kényszerül. Furcsa, kicsit émelyítő érzés volt egyszerre lenni jelen több időben, a vánszorogva, de egyenletesen előrehaladó *most*ban, és egy mozgó, vibráló, előre-hátra cikázó múlt időben, amely kiszámíthatatlanul és rögzíthetetlenül áramlott emlékezetnek nevezve magát a fejében, mintha higanyból lenne. „Az a gyanúm, főnök, hogy maga kurvára önző pasas volt. A nővérem szerint minden férfi önző. Azt mondja, a férfiak mind befelé néznek, s amikor nem, akkor is mindig magukkal vannak elfoglalva. A halhatatlanságukkal, vagy mivel." Na már megint a kocsmai Szokratész! „Engem a halhatatlanságom sosem érdekelt. Ehhez mit szól? Sokkal inkább az a csillag, amiről Klementina beszélt. Ott úgyis másképpen lesz minden, mint ezen az Isten háta mögötti vasútállomáson, ahol olyan sokáig kell várni a csatlakozás-

ra.” Klementina mondta egyszer, nem sokkal a halála előtt: „Derék ember lettél, de azért több ambíció szorulhatott volna beléd. Ámbár még nem késő. A gyerekeid felnőttek, akár új életet is kezdhetsz.”

Hm. Igaz, ami igaz, tétlenül szemlélte, ahogy Dani és Krisztina távolodnak, mint amikor apjából a lélek szállt ki, kínos, hosszadalmas visszavonhatatlansággal, a testét és szellemét megszálló kór megmásíthatatlan kódexének törvényei szerint. És ő nem moccant. Nem nyújtotta ki a kezét utánuk. Nem rángatta vissza őket. „Mit is tehettem volna? Krisztina nem volt kezelhető, a kezes bárányokat más címekre hozta a gólya. Dani pedig egy másik univerzumban élt, s annak a kapuin hét lakat függött.” Krisztina tizenöt éves lehetett vagy talán már tizenhat, amikor összeállt egy hasonló korú, iskolakerülő, piszkos körmű, nagy pofájú, nyeszlett fickóval, akivel nem átallt délelőttönként, mikor a lakás üres volt, ágyba bújni, „a szomszédasszony mondta meg, aki nem bírta nézni ezt a züllést, ’hiszen olyan rendes, illemtudó, mosolygós kislány, beszélni kellene a fejével’”, ő pedig ahelyett, hogy beszélt volna, neki ehelyett elöntötte agyát a vér, másnap délelőtt hazament, rajtakapta őket, és patáliát csapott, mint valami hisztérikus némber, „hű, de szégyelltem magam utána, nem, már közben is, de utána még jobban”, elzavarta a fickót, aki előbb megijedt, de aztán, amikor látta, hogy megütni nem akarja vagy nem meri, olyan fölényesen, olyan magabiztosan vigyorgott, mint aki jól tudja, hogy hiába zárná be Krisztinát a lakásba, a pincébe vagy akárhová, hiába tenne bármit, neki már nincs hatalma a lánya fölött; ő most persze elmegy, nem az a fajta ő, aki áruba bocsátja az önérzetét, aki könyörögne vagy meghunyászkodva bocsánatért esedezne, de viszi magával Krisztinát is, hiába zárja be, hiába tesz bilincset Krisztina kezére, Krisztina így is az övé már, és nem lesz ez másképpen többé soha. Nem ezt mondta, nem mondott semmit sem. A nézése mondta ezt, az a lesajnáló tekintet, amikor betette az ajtót maga mögött, és kettesben hagyta őt Krisztinával az előszobában. Rabló! Krisztina sápadt volt, mintha liszteszsákba esett volna, és reszketett az ajka, és vadállati düh lobogott a szemében. Aztán a földre vetette magát, ordított, káromkodott, öklével a padlót verte, vonaglott, mintha epilepsziás görcs rángatná. A lába előtt fetrengett, mégis elérhetetlen messzeségben, mert a lelkét magával vitte a tolvaj. „Rettenetes percek voltak. Talán csak másodpercek, de mégis hosszú időnek tűnt, amíg Krisztina kitombolta és összeszedte magát. Teljesen megbénultam, Hugó.” Aztán Krisztina is elment, de akkorra ő már belátta, hogy nem lenne értelme tartóztatni. Egyedül maradt a lakásban, és egyre csak az előbbi jelenetek peregtek a szeme előtt, újra meg újra, mintha valami műszaki hiba történt volna a fejében, s ennek következtében minden egyéb kép és gondolat megsemmisült volna ott. Ugyanaz a jelenet százszor, ezerszer, szédítő gyorsasággal ismételve magát, majd a maró felismerés, hogy talán másképpen is lehetett volna, nem ilyen jóvátehetetlenül ostobán! „Ez nem a számok világa. Ez nem matematika.” Ezt pedig már Kati mondta, amikor beszámolt neki az eseményről. Kati valószínűleg nem védeni akarta

Krisztinát, hanem talán csak megérteni. De ő ezt akkor, talán a sértettsége, talán a lappangó, felszínre törni nem bíró bűntudata miatt, másképpen látta. Úgy látta, hogy Kati is beállt az ellenségei sorába, és ahelyett, hogy leülne vele higgadtan megbeszélni a további teendőket, érzéketlen, korlátolt, szakbarbár fajankónak nézi őt, akinek a begyöpösödött tudatvilága nem terjed túl az egyszeregy szánalmasan gyermeteg horizontján. „Lehet, hogy majd kinövi. Próbálj vele türelmesebb lenni." Ezt tanácsolta Kati, és a maga részéről, akkor úgy tűnt, le is zárta az ügyet. „Hát igen, gondoltam, mi mást is várhatnék tőled? Színészvér! Tőled örökölte, a te vérvonalad, a te génjeid, titokban talán még biztatod is: jól van, lányom, nem kell az életet olyan komolyan venni, mint a bezápult apád."

Danira sem számíthatott. Krisztina és Dani úgy hasonlítottak egymásra, ahogy egy láthatatlan és meghatározhatatlan határvonalon túl a végletek tudják csak vonzani egymást. Ezt ő sosem érte föl ésszel. Bizonyára, mert ez sem matematika. „Sosem voltam kényszerképzetek rabja, de el kellett gondolkodnom rajta, nem az én személyemmel szembeni kifogásaik, fenntartásaik vagy az ördög tudja, micsoda, teremtette meg közöttük ezt a fene nagy egyetértést." Krisztina iskolakerülése, esti kimaradozásai, az a kétes figurákból verbuválódott galeri, amelynek a hatása alá került, Danit mintha még annyira sem izgatta volna, mint Katit. Hónapokon keresztül Krisztina csak aludni járt haza. Egy idő után ettől Kati is kikészült, még ha nem is mutatta ki, hogy mennyire aggódik. De őt Krisztina legalább néhanapján közel engedte magához. Vele legalább hajlandó volt beszélni. Az ő közeledéseit azonban makacsul visszautasította, mintha élvezte volna, hogy kínzó bizonytalanságban tarthatja. Mintha csak büntetni akarta volna azért az egyetlen, de annál meggondolatlanabb incidensért. Pedig akkor már belátta, hogy hibát követett el, s ha nem szívesen és vonakodva is, de hajlandó lett volna akár bocsánatot is kérni. Krisztina azonban, úgy látszik, átlátott rajta. Mert ha megbánást mutat, ha elnézést kér is, azzal még nem érvénytelenítette volna a Krisztina barátjáról és annak barátairól alkotott rossz véleményét. Az így csak egy tartalmatlan gesztus lett volna. Kati és Dani viszont úgy tettek, mintha elfogadnák ezt az áldatlan állapotot, amelyben, még belegondolni is hátborzongató, Krisztina akár áldott állapotba is kerülhet, és akkor nincs többé visszaút a lejtőről. A vak véletlenben bízhatott csupán. Hogy az a fickó egy napon megunja és elküldi Krisztinát. Úgy hallotta, az ilyen alakok mástól sem irtóznak inkább, mint amikor valaki a nyakukba varrja magát, márpedig Krisztina ezt tette, ő tartós kapcsolatra szeretett volna berendezkedni. Legalább ennyit sikerült Daninak kiszedni belőle. De rögtön nyakon is öntötte őt egy vödör hideg vízzel. „Azért ne reménykedjetek nagyon. Ha megunja is őt a Matúš, az biztos, hogy nem holnap lesz."

„De még időben! A kiszámíthatatlan emberektől egész életemben féltem, jobban, mint a komiszoktól, az aljasoktól vagy a cinikusoktól. Azok, végső soron, mind kiszámíthatók, tudom, hogy mit várhatok tőlük, van valami hamar felis-

merhető logika abban, amit tettek vagy tenni fognak, igazából nem tudnak meglepni, Hugó. Sokszor, főleg fiatalabb korában és a házasságunk első éveiben, Kati is kiszámíthatatlan volt. De miután megszülettek a gyerekek, ez elmúlt. Azért egészen nem változott meg; mégis lett valami középpontja, vonatkozási pontja, vagy minek nevezzem, az életének, tehát a gyerekek, ők valahogy már a puszta létezésükkel értelmet adtak Kati életének. Egyszeriben rend lett benne és körülötte, kiegyensúlyozottabb lett, határozottabb, céltudatosabb. Sok évig úgy éltünk, mint a legtöbb normális család. Problémák voltak, azok minden családban előadódnak, összetűzések és kisebb-nagyobb veszekedések is, de alapjában véve jól működött ez a családi életnek vagy mi a fenének nevezhető gépezet, ez a sebezhető mikrostruktúra, mindaddig, amíg Krisztina föl nem borította az asztalt, amíg meg nem jelent a színen ez a Matúš nevű kerékkötő, és Krisztina a kiszámíthatatlanságával pokollá nem tette az életünket. Az utolsó gimnáziumi évét meg kellett ismételnie, és ez nagy szégyen volt, nemcsak rá nézve, hanem rám nézve is, hiszen miféle pedagógus az, aki még a saját lányát sem képes ráncba szedni. Kétségbeesve kerestem valamiféle logikát az esztelen viselkedésében, de hát, ugye, Hugó, az esztelen attól esztelen, hogy hiányzik a tetteiből a logika, tehát tulajdonképpen abban sem volt logika, hogy ott kerestem logikát, ahol az ilyen nem lehet. Sok álmatlan éjszakám volt akkoriban. Én leszek a világ legboldogabb embere, ha nem bukik meg az érettségi vizsgán, gondoltam, meg azt is, hogy nagy valószínűséggel nem leszek a világ legboldogabb embere. Ha más nem is, az azért előrelátható volt, hogy nem teszi le az érettségit. De megint tévedtem!"

Krisztina beleszeretett egy középkorú, elvált férfiba, „de erről sokáig sem én, sem Kati nem tudtunk", azt vették észre csupán, hogy Matúš alighanem kilépett Krisztina köreiből, más zavaros vizekre evezett, vagy pedig Krisztina adta ki az útját, de mindegy, hogy miképpen történt, fő, hogy így történt, nem a részletek a fontosak. Először csak azt vették észre, hogy Krisztina mintha megkomolyodott volna. De azért nem kell mindjárt nagy dolgokra gondolni, ez a megkomolyodás abból állt, hogy ritkábban hisztériázott, és többet kommunikált velük, magyarán, olykor beszélni is lehetett vele, s iskolába is rendesen járt. „Megjött az esze, gondoltam én, mert ez volt a legkézenfekvőbb magyarázat; volt egy kisiklás az életében, de hát kinek nincs tizenhat éves korában? Kicsit sokáig tartott, de aztán még idejében észbe kapott, ilyen egyszerű ez, végződhetett volna a dolog rosszabbul is." De Kati nem volt naiv. Örült persze ő is, de az örömébe gyanakvás vegyült. „A nők csalhatatlan ösztöne, az!" Sokszor megtörtént, hogy Krisztina megint késő estig kimaradt, s szombaton vagy vasárnap, néha mindkét napon már délelőtt elpucolt otthonról, ebédre és vacsorára sem jött haza, vagyis a jelek arra mutattak, hogy van valakije, de ők nem bolygatták az ügyet, nem faggatództak, nem akarták elrontani a dolgot, mert ez az új valaki jó hatással volt Krisztinára, akkor meg minek?

„Huszonkét évvel volt idősebb Krisztinánál. Elvált férfi. Építési vállalkozó, gazdag ember. Krisztina elvitte az érettségi bankettjére. Voltak, akik hüledeztek, mások irigykedtek Krisztinára, egy pénzeszsák, hát ez nagy szerencse! A neve nem fontos, meghalt már, balesetben, zavaros, máig tisztázatlan ügy volt, s amikor meghalt, már nem éltek együtt. Mindenesetre ismert ember volt, egy időben, s főleg a halála után, cikkeztek is róla a sajtóban. Krisztina elment a temetésére, de egyébként nem emlegette." A bankett után többé nem volt titok a viszonyuk. Krisztina pedig azon nyomban magához ragadta a kezdeményezést. „Intézkedett! Intézkedni, azt nagyon tud!" A férfinak volt egy négyszobás lakása a Mély út szomszédságában, s Krisztina már az érettségi bankettja utáni héten odaköltözött. Nemsokára nyaralni mentek Egyiptomba. Krisztina hallani sem akart arról, hogy továbbtanuljon, s a férfinak nem okozott gondot elhelyezni őt az egyik vállalatánál. Semmi kétség, mindene meglesz, zenélő arany bilije is, ha történetesen azt kívánna. Mint egy luxuskurvának. Ezt nem mondták így egymás előtt, de így gondolták, s bár Krisztina eleinte fogadkozott, hogy nemsokára összeházasodnak, ők azonban az első pillanattól fogva sejtették, hogy ez is csak porhintés, s az is marad, még akkor is, ha ez a por most aranyból van. Befolyásos ember volt, mi több, valóságos diktátor a szakmájában, s teljesen belebolondult Krisztinába. Vagy legalábbis úgy tett. Szórta a pénzt, és hivalkodott az összeköttetéseivel, de ha berúgott, közönségesen viselkedett, mint egy falusi kocsmáros vagy egy kidobó fiú. Azokban a zavaros időkben a rendszerváltás után sok pitiáner senkiházi szedte degeszre magát pusztán annak köszönhetően, hogy valamelyik haverja vagy valaki az atyafiságából magas posztra ügyeskedte föl magát, s ez a fickó, akinek a múltjáról Krisztina is csupán annyit tudott, hogy a régi rezsimben rendőrtiszt volt mérföldekre az Isten háta mögött, élt is a felkínált lehetőséggel. Ezt még csak zokon sem lehetett venni tőle, elvégre nagy szamár az, aki ilyenkor habozik, moralizál vagy meggyávul. Ezzel Hugó is egyetértett, bizony, így van, hasonló helyzetben ő sem cselekedne másképpen, vele legföljebb az a baj, hogy sosem tudta „helyzetbe hozni" magát. Meggazdagodni csak a gyávák és a tehetségtelenek szemében bűn, ő sosem haragudott a gazdagokra, mert ő más perspektívából tekint rájuk, a szabad ember, az „önérzetes léhűtő" nézőpontjából. Ezek az ő szavai voltak, a „filozófusé", aki, ha nem is egészen önszántából, de mégiscsak a „természet gyermeke" lett, s ahogy elnézi ezt a „kurva világot" maga körül, ezt egyáltalán nem is bánja. Sanyi pedig megint nem tudta, hová tegye Hugót, a hülyék, avagy az emberi faj tiszteletre méltóan rendhagyó produktumai közé?

„Egyszer állást is kínált nekem. Hagyjam a francba a számokat meg a geometriát, nála kétszer vagy akár háromszor annyit kereshetnék, mint a lepusztult tanári pályán. Ő látna bennem fantáziát valamelyik cégénél." Hát nem! Nem gyávaságból hárította el az ajánlatot, hanem bizalmi deficitből. Sosem tetszett neki a pasas, túl sok volt körülötte a köd meg a homály, s másfelől a görögtűz meg a sanda politikai szerencselovagok, akik aztán, a legdörzsöltebbek kivételével, vi-

haros gyorsasággal tűntek el a süllyesztőben. A talpon maradáshoz akkoriban a tehetség és a szorgalom önmagában nem volt elég. „Új világ volt születőben, semmivel sem kevésbé piszkos, mint az előző világok." Hugó heves bólogatással honorálta kifakadását. „Ejnye na, de finnyás pacák maga, főnök!"

Pedig nagy volt a kísértés. Visszavághatott volna a sérelemért, ami a forradalom napjaiban érte. Voltaképpen nem volt nagy ügy, nem késszúrás volt, inkább csak tűszúrás vagy még annyi sem, legföljebb karcolás. Nem is lelkizett miatta akkor, de a karcolás nyoma mégis megmaradt. Švoňavecet az ad hoc gimnáziumi forradalmi bizottság egyik napról a másikra leváltotta, így ment ez akkoriban más iskolákban is, Švoňavec pedig megérdemelte, ritka nagy beszari alak volt, s hiába esküdözött égre-földre, hogy mostantól náluk is minden másképpen lesz, túl sok kollégát alázott meg a múltban, világos, hogy mennie kellett. Švoňavec a könnyeivel küszködött, de a könnyek későn jöttek, előbb kellett volna, előbb, Švoňavec elvtárs... Öreg is volt, vaskalapos is volt, nem rúgták ki, maradhatott, taníthatott, de a levegő megritkult körülötte. „Az egyik kolléga engem javasolt a helyére. De egy másik kolléga neve is szóba került." Nem, neki nem fűt hozzá a foga. Félt a felelősségtől. Ezt akkor ott meg is mondta. Ennek ellenére jó esélyei voltak. A jelöltek kaptak két nap gondolkodási időt. A másik jelölt, fedje a nevét jótékony homály, amúgy is rengeteg év múlt el azóta, a következő napon találkozóra hívta a nem messzi presszóba, ahol gondterhelt arccal, történelmi felelősségének tudatában, felszólította, hogy lépjen vissza. „Nincs veled semmi probléma – motyogta, s nem mert a szemébe nézni. – Mindenki szeret téged, hiszen tudod. Mindenki nagyra becsül." És olyan bőkezűen halmozta el hízelgő szavakkal, mintha gyászbeszédet mondaná a sírja fölött. „Az az egyetlen probléma, hogy magyar vagy. Ez önmagában nem baj, senkinek a legkisebb kifogása sem lehet ellene. Ámde a mi iskolánk szlovák gimnázium, és nem jól venné ki magát, ha azt egy magyar dirigálná. Nem mindegyik szülő értené meg. Ebből problémák lehetnének a jövőben. Hiszen tudod te is, hogy zavaros idők jönnek." Hát hogyne tudta volna! Nem bántódott meg különösebben, akkor nem. Csak épp nem felejtette el. Akkor azt hitte, hamar el fogja felejteni, és lám, kiderült, hogy rosszul ismeri magát. Semmiség az egész. Butaság. De csak az eszével tudja, hogy butaság, a szívével nem. „Úgy látszik, a szív emlékei nemcsak messzebbre nyúlnak, hanem tartósabbak is." Na, ezt talán mégsem kellett volna mondania, ezt már Hugó mondta benne, a botcsinálta koldus filozófus, és rémülten gondolt arra, lehet, hogy benne is lakik egy Hugó, aki szeretne kibontakozni, és meg is teszi, ha nem vigyáz.

Hugó is észrevehette, hogy veszedelmes vizekre evezett, mert igen furcsán csillogott a szeme, s az csak részben lehetett a bortól, mert közben eltűnt a nézéséből az a csöppnyi sunyiság, gyanakvás és meghunyászkodó alázat, amely öröknek és megmozdíthatatlannak látszott ottan még néhány pillanattal előbb is. A szavai is árnyalatnyival keményebben pattogtak. „Azt mondják, a pénznek nincs

szaga. Én meg azt mondom, hogy nemzetisége sincs. A pénz... hát az az igazi eszperantó.” De hogy jön ez most ide? Sanyi kereste az összefüggéseket, de úgy látszik, nem a helyes irányban. Ha Hugó az iménti bölcselmét nem szánta is kioktatásnak, az ennek ellenére is annak tűnt. „Miket fecseg itt összevissza?” Egy darabig csak az eső kopogása hallatszott az ablakpárkányon, miközben Hugót a titokzatosság aurája vette körül, ő pedig újabb erőfeszítést tett, hogy visszaevickéljen a helyes mederbe. Hugó azonban nem volt rest, kihasználta az ő pillanatnyi gyöngeségét. „Tudja, főnök, már meg ne haragudjon emiatt, de maga balfácán volt. Most élhetne, mint hal a vízben. Tudja, engem nem érdekel a pénz. Hol van, hol nincs. Megszoktam, hogy egyszer így, máskor úgy. A szabad ember valahogy mindig megvan. De aki nem szabad, hát annak igenis a pénz legyen az Istene! Aki finnyáskodik, előbb-utóbb pórul jár.”

S neki nem voltak érvei, amelyekkel visszavághatott volna. Azt már akkor is tisztán látta, hogy Krisztina a fickó pénzére hajt. És, bizony, ő ezt a lelke legmélyén nem helytelenítette. Szavakban igen, de a szavak szappanbuborékok. Az volt az érzése, hogy ebben a pillanatban Hugó belelát a lelkébe, s ott képmutatást lát. Kínos érzés volt. Még akkor is, ha Hugótól oly messze állt a moralizálás szándéka, mint tőle az, hogy mentegetőddzék.

Nem lett volna szabad Hugót beengednie a házba.

KISS BENEDEK

Isten csavargója

Ahogy
kutyám
elcsavarog,
Istenem,
én gyarló
csámborgód vagyok.

Nappalok,
éjszakák
bozótosában
kajtathatsz,
kutathatsz,
járhatsz utánam.

Magamat
megvallom
mindenkinek,
csaholjanak
vagy
nevessenek.

Ám a Te ítéletedet várom.

A Te csavargód vagyok én,
hatalmas Isten,
e csillag-bozót-világon.

Míg nyílik a szám

Nem hagylak el, életem, élet,
míg nyílik a szám,
dicsérem a Földet,
a Földet és annak ostoba és bölcs
lakóit,
ostobák és bölcsek között is
jó itt.

Szép a virradat és szép az alkony,
jó, ha szélben pirul az arcom,
akár a gyümölcsök,
célt sem tudva,
s ha lehetne, megszületnék
újra.

Pedig a gazság
s az igazság
libikókája igencsak billeg,
ma jót eszünk és bízunk,
holnap gyász eszi szívünket,

szúrnak a percek tűlevelei,
de hálát adok minden napért,
s ha jön az az óra,
sajnálkozni fogok bizony,
hogy létem burkába
csak ennyi fért.

A csodálatos madár

Ülj le íróasztalod elé,
vegyél elő egy ív tiszta papírt,
rajzolj rá egy csodálatos madarat,
de az a madár a legcsodálatosabb legyen,
amilyen nem volt még a Földön,
tollait a szivárványból lopja,
röpködjön, énekeljen, ragyogjon,
mint a szabad lélek,
röptével nyolcasokat írjon az égre,
mint korcsolyával a jégbalerinák,
s miután kigyönyörködted benne magad,
vedd szarvasagancsnyelű tollkésedet,
szúrd át reszketeg szívét,
mintha egy szürke hivatal levelét bontanád,
s dobd a szemétkosárba.

Két gén vagyunk

Ölj meg, ha nem igazán szeretsz már,
csak megszokásból.
A papnak is unalmas lehet
a kehelyből mindig egy nyelet bor.

Ölj meg, nem védem magam,
téged nem bántalak.
Fátum lesz ez, s legendám, ha van,
S ez lesz a láng és a salak.

Égni salak nélkül mi sem bírtunk.
Első napunk már salakot termel.
Ha sírtam, vajon azért sírtam?
S csak csucsujgatott telihold-melled?

Engem nem kell megértened,
hadd éljek szabadon - Isten bolondja.
De nevem rád róttam, el ne feledd,
s ettől nem szabadul sem pej, sem hóka.

Ölj meg, de ne alázz, mint én alázlak.
Teljék be a te akaratod.
Két gén vagyunk - elég egy emberpárnak
egy életre. S ha ki öl, az
lesz halott.

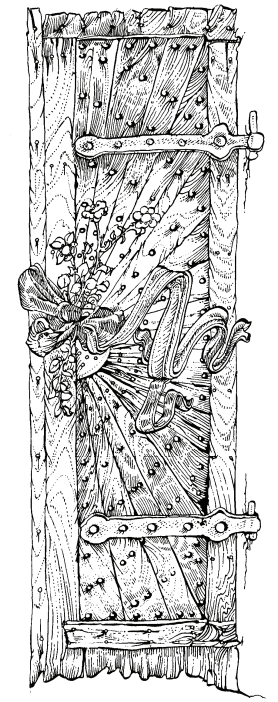

„Isten csavargója”

BESZÉLGETÉS KISS BENEDEKKEL
GYŰJTEMÉNYES KÖTETE MEGJELENÉSE ALKALMÁBÓL

Beszélgetésünk, régi barátok fiatal éveikről, lehetne nosztalgikus is, de nem az. Közvetlen indítéka egy gyönyörű könyv, Kiss Benedek összegyűjtött verseit 1962-től 2009-ig tartalmazó *„Utak keresztje”*. A könyvet a Holnap Kiadó adta ki 2010-ben, Nagy András tervezte, Nagy Gábor szerkesztette, és ő írt hozzá szeretve értő utószót. Nem nosztalgiára hangol, hanem örömre és felelősségre.

– Az olvasó szemszögéből nézve egy gyűjteményes kötet – főként így hetven felé közeledvén – befejezett művek rendezett sora. Érdekelne az indíték, a gyötrelem és öröm, amíg a versek befejeződnek. Vagy az út küzdelmének emléke a kész mű közlésével törlődik?

– Örülök kérdésednek, mert én tudatosan szerkesztem köteteimet; témáim, összetartozó verseim vannak, amik persze az időben össze-vissza születnek meg. De rá kellett jönnöm, hogy néha több év is elválaszthat olyan verseket, amelyeknek egymás mellett a helyük. Ezáltal alakulnak ki a ciklusok, amiknek Ady volt a legnagyobb, legendás mestere. Sokat tanultam tőle, sőt ezt mindnyájan tőle tanuljuk, akik így szerkesztik könyveiket. – Az összegyűjtött versek ötlete – bár mint remélt és kívánt dolog, foglalkoztatott – mégsem az enyém volt, hanem Nagy András barátomé, aki külső formában, kitűnőre tervezte a kötetet. Ő szólt vagy 5-6 éve, hogy ideje lenne az összegyűjtött verseknek. Akkor nekifogtam, megszemléztem addigi köteteimet, s magam is meglepődtem: sok anyagom van. Ha András nem szól, tán még most is tépelődnék. Első kötetemtől az utolsóig átcenzúráztam anyagomat, s a 6 év alatt bizony sokat javítottam. Olyan is akadt, hogy újra kellett megfogalmaznom valamit, új füzéreket kialakítani vagy régieket darabjaira szétrobbantani. S a végén – lehetőleg a kronológiai sorrendre is figyelve – új egésszé összegyúrni az egészet. (Eszembe jut egy Dr. Néprajzos, akinek nem felejtem döbbenetét, mikor mondtam neki, hogy verseimen javítani szoktam. „Hogyan? Hát nem ahogy »kiszakad«? Nem ahogy »az Úristen adja«?” Nem bizony. Az anyaggal meg kell küzdeni. S hiába mondtam Beethoven példáját, aki gyakran átírta, javította műveit, még a javított kottajegyeket is leragasztotta, úgyhogy egyik művében egy kottajegyről 8 cetlit hámoztak le, vagyis kipróbálta az egész hangsort, míg a legalsó ugyanaz volt, mint a legfelső. Modernistáinknak ez is megérne egy szemináriumot.)

Nagy munka volt, de szép, és úgy gondolom, eredményes. Több régi versemet az esztétikai változtatások után újraközöltem mint minőségileg tényleg újakat. Bizonyságul lásd az „Isten csavargója” című verset, minek befejező textusa (már azóta!) megváltozott, s remélem, mint végleges változatot, most itt közlök mellékelve, s az „Utak keresztje” óta keletkezett új kötetembe is föl fogok venni. – Különben már évek óta úgy gondolom, hogy

befejeztem, elmondtam, amit talán tudok, nem írok többet. S lám, újból itt állok egy kiadatlan, új kötettel, amit – remélem – szintén a Holnap Kiadó ad majd ki. – Mondhatom-e még, hogy nem írok többet?

– Gyűjteményes köteted címadó verse, az „Utak keresztje" (2010) már a „kilencek" antológiájában, az „Elérhetetlen föld"-ben (1969) is benne volt. Ezt az antológiát a négy évtized hullámverései sem tudták (nem is akarták?) elsüllyeszteni. Most a negyvenedik év tisztelgő emlékezését jelzi több kiadvány; így az „Elérhetetlen föld" harmadik hasonmás kiadása, a Napkút Kiadónak „Az idő balján" című Elérhetetlen föld – negyven év alcímű kötete interjúkkal és újabb verseitekkel, valamint a „Magyar Napló" 2009. decemberi száma versekkel, továbbá válogatásokkal a rólatok negyven év során keletkezett szakmai méltatásokból.

Mindebből én azt látom, hogy ma nemcsak hajdani önmagatokkal (s egymással) tudtok szembe nézni, hanem az olvasóval is, aki ezen a tényen aztán komolyan gondolkodóba eshet. Ha a „kilencek" (köztük Rózsa Endre versei) negyven év múltán is ennyire élnek, akkor abban a teremtett világban, amely az olvasóban a mű hatására létrejön, alighanem a költőnek is lehet valami szerepe. Az író – mű – olvasó ontológiai egységéből a modern irodalomelmélet talán mégsem eléggé indokoltan igyekszik elhanyagolható tényezőnek tekinteni az írót s elszigetelt magánügynek az olvasást.

– Nagyon jól látod. Lehetnél benne biztosabb is. A „modern irodalomelmélet" nem érdekel, sem annak a kánon-képző korifeusai. Ők felelősek azért, amit hatalmi, sőt világhatalmi támogatással mondanak, tesznek, írnak. De nemcsak engem nem érdekel a kiüresített, elszemélytelenített, olvasók becsapására kiképzett izmusos handabanda, de – ha már említetted – az „Elérhetetlen föld" költőinek egyikét sem. Ezt immár lassan 50 éves irodalmi, költői gyakorlatunk alapján mondhatom. (Eszembe jut most Bella Pista sora, aki nem volt Kilencek-tag, de versét, ami megjelent, s kézről kézre is adtuk, mindnyájan mottónknak tekintettünk: „Akárhogy is, de én itt nem érzem jól magam.") Persze volt, akit olykor megérintett egy-egy klisé, egy-egy életrevalóbb próbálkozás, de a személyességet, a társadalmi felelősségtudatot egyikünk sem adta fel. Különben az antológiánk megjelenésének negyvenedik évfordulójára rendezett találkozón, a kibérelt Uránia moziban bemutatták a rólunk készített Csontos János rendezte filmet is, s mindannyiunkat kitüntettek a nevezetes Bethlen Gábor-díjjal – természetesen ezt is civil szervezet adja. Hol az állam, a „hatalom"? Fél tőlünk most is, vagyis attól, amit képviselünk. És ez éppen nem az, amit a „seszínű" – „seszagú" írásokra szavazó „modern irodalomelmélet" tudorai szeretnének. Mindez a felelőtlen, szürke alattvalói tömeget látni akaró politika igénye és szüleménye. Amelyik – mivel érdeke a tehetségtelenség támogatása – azt szeretné elhitetni az elbutított tömegekkel, hogy költőnek lenni ugyanolyan pályaválasztás kérdése, mint mondjuk a kovácsé, szabóé, fogorvosé. Nem, uraim, költőnek lenni küldetés, sorsvállalás, a közösség szellemi (és politikai!) érdekeinek szolgálata és támogatása. Magyarországon legalábbis a poeta nascitur. S a közönség – amit szeretnének leszoktatni az olvasásról (értsd: gondolkodásról) – őket várja, őket szeretné, őket olvassa-hallgatja. Nagyon jól tudják a seszínű „modernizmus" ideológusai, mit várnak tőlük, s milyen bűnöket követnek el. A legenyhébb kifejezés a kútmérgezés, lélekölés. De bár csupán csak az irodalom „kies tájain" lenne igaz mindez kis hazánkban!

– Micsoda történelmi lapleosztás a „szarvasfiúké”! 1957-től 1961-ig a gimnáziumi padokban a Ti életkori ellenfeleitek a trigonometriai függvények és a koncesszív viszonyok voltak; 1962-re pedig már mindenki – Déry, Zelk és Háy is – igyekezett elfelejteni a börtönéveket. 1956-ot – hozzá nyelvet, világot – bátyátoktól, Juhász Ferenctől, az ő gyűjteményes kötetéből, „A tenyészet országá”-tól kaptátok és Nagy Lászlótól: „Édes szüleim, nektek már ősz van. / Ősz van, a tapsikoló örömök holtak, / kötött bokával földmorzsás orral, / akár a vércseppentő vadnyulak: lógnak.” (Rege a tűzről és jácintról) Mi késztette az 1962-ben gyülekezőket, hogy „fölrepüljenek rajban”?

– Nézd, mi mind falusi fiúk voltunk – vagyis Mezey Kati lány. 56-ban 13-14 évesek. Szinte valamennyien vidéki kisvárosban érettségiztünk. Átéltük szüleink kínját: a padlássöprést, a kulák-listákat, az erőszakos tsz-esítést, úttörősdit és MHK-t, fogékonyan, bár tehetetlenül 56-ot. S az egyetemen találkoztunk, az Eötvös Egyetemen. De még inkább a kollégiumban. A mi évfolyamaink eszmélkedők és lázadók voltak. Tanárok is álltak mellénk, mint Czine Mihály és Koczkás Sándor, aki az Egyetemi Alkotókört is vezette. Itt gyülekeztek az írni akarók, s több lapszerkesztési kísérletünk is volt.(Legnevezetesebb a „Tiszta szívvel”, amiből nagy botrány lett, a Szabad Európa Rádió is foglalkozott vele, s csak azért nem lett komolyabb következménye a betiltásnál, mert tanáraink kiálltak mellettünk.) Mi a kollégiumban egymás közt mindent (és még mi-mindent !) megbeszéltünk, borozókba is többnyire együtt jártunk; az Egyetemi Színpadon Latinovits Zoltán szereplésével – épp az én verseimet mondta – esteket szerveztünk, s mire elvégeztük az egyetemet, kialakult a Kilencek csoportja, kik egyénenként már megjelentünk a Kortársban, Új Írásban, máshol, s elhatároztuk, hogy verseinkből magunk antológiát állítunk össze. Közös volt a gondolkodásunk, közösek az élményeink, megaláztatásaink, és bár nem egy hangon írtunk (furcsa is lett volna), mindnyájan hatni, az ország és magunk dolgait kibeszélni, társadalmilag használni akartunk. Megpróbáltak megosztani bennünket, nagy feszültség volt az irodalompolitika és a kezdő irodalmárok között, hirtelen három antológiát is szerveztek a hatalomba beépült Tűztáncosok után. Mi együtt, a magunk szerkesztette antológiával (micsoda bűn volt akkor!) akartunk megjelenni, s persze, mindenütt elutasítottak. Végül magánkiadás céljából (Atya Isten!) Juhász Ferenchez, Nagy Lászlóhoz, Kormos Istvánhoz és Váci Mihályhoz fordultunk lektori ajánlásért – ne mondjam tovább, így se ment, pedig megszégyenítően szép véleményeket kaptunk. Aztán, mikor már lehetetlen üggyé vált vállalkozásunk, az Írószövetség megtalálta a módját a megjelenésnek. Már ezrek várták. Hát így repült föl a „raj”. Sokaknak ez már hihetetlen történelem.

– Lassan meg kell említenem, Kiss Benedekkel honnan ismerjük egymást. 1959 szeptemberében Kalocsán – mint a középiskolai fiúkollégium új nevelőtanára – óraadóként váltottam a gimnáziumból nyugdíjba készülő Cziráky Imre tanár urat. Amikor kettőnk tanári leltárában az átadás-átvételre került a sor, akkor az a várható számtalan pedagógiai teendő felsorolása helyett Imre bácsinak csak egyetlen kérése volt: „Vigyázz a Kiss Bencére. Gazdag lelkű, érzékeny gyerek, költőnek készül.”

– A drága Imre bácsi! Cziráky tanár úr! S az egész akkori tanári kar! Mennyit tudtak! Többen közülük tagjai voltak a híres egyházi gimnázium korábbi tantestületének is. Imre bácsi is ezek közé tartozott. Korán osztályfőnököm lett, és engem mindjárt kiszúrt. Szavalóversenyt nyertem, verset írtam, ő meg vidéki tisztelt irodalmár volt, nem csak magyar

tanár, sőt a színház sem állt tőle távol. Sajnos, kényszerből nyugdíjazták mint régi embert, de otthonról is figyelt rám. Ő vezetett be a városi könyvtárban az irodalmi estekre, velem is felolvastatott. És nagyon féltett engem. A maga aggodalmait is rám ragasztotta – hiszen aggattak abban az időben rendesen, Nagy Imrét, társait, munkásokat, diákokat. Én erről, mint „hajdani" akasztói forradalmas suhanc, nem vettem tudomást. Lelkemben melankolikus lettem, s a kollégiumban, hol olvashattam volna (olvasni kellett volna) az újságokat, mereven ellenálltam. Ez a kábulat évekig eltartott, s emlékszem, volt akasztói tanárnőm már egyetemista koromban mondta anyámnak, hogy a Bencével baj van, lelkileg nagyon beteg, valami nagyon bántja. Hát ez volt, hogy elbukott a szabadságharc, megint elbukott a magyar igazság. Révületemben az sem rendített meg, hogy osztályunkból a bátyai bejárókat ekkor, mert kabalából buszuk bejötte után egy vasrácsot megrugdostak (ez éppen a szovjet tisztek lakása előtt állt), a rendőrségen agyba-főbe verték, s egyiküket ki is csapták. Volt hát mitől félteni Imre bácsinak, bár nemcsak közönyös, apatikus, halálosan szerelmes is voltam. (Persze reménytelenül, 4 éven át, sőt még később is.) Könnyű volt rávennie, hogy jövőmet féltve bizonyos alkalmakra verseket (klapanciákat) írjak. (Egy esetre emlékszem, a versre persze nem. Egy Szovjetunióból hazatért,"partizán", bizonyos Musza bácsi tiszteletére kellett verset írnom, aki találkozott a kollégistákkal. Nagyon szép, kedvemre való lánya volt, bár idősebb nálam, köszönőviszonyban is voltunk valahogy, gondoltam hát, ez rossz ember nem lehet.) Így egyengette utamat Imre bácsi. Bejártam hozzá, sajnos, nem elégszer. De persze „elbeszélő költeményemet", amivel Kecskeméten az akkori Kiskunság pályázatán első díjat nyertem, neki mutattam legelőbb. Aztán, évekkel később Juhász Ferencnek is megmutattam. Mindketten dicsérték. Juhász Ferencet – vagyis verseit – onnan ismertem, hogy előtte nem sokkal kerültél fiatal tanárként Kalocsára, s kulcsot adtál nekem könyvtárszobádhoz. És mindjárt fölfedeztem Juhásztól a „Tenyészet országá"-t, ami nemrégen jelenhetett meg, s így unikum volt, hogy az egyetemi felvételimen is róla beszéltem.

– 1960-ban (vagy 61-ben?) a kollégium Hunyadi-szobrát avattuk. Megkérdeztelek, mint akkor már költőnek elkönyvelt gimnazistát, írnál-e köszöntő verset az ünnepi alkalomra. Írtál, s Te magad olvastad is fel. Egy József Attila-sor variálódott benne: „Magunkkal kötve, mint a kéve". A tanárok s a hivatalos vendégek megilletődve hallgatták: a diákközösség önszervezettségének dicséretét hallották ki belőle. Bennem mint magyartanárban azonban kontextusával együtt szólt az általad alig módosított eredeti sor: „…hisz »nyíltan« dönt, ki ezer éve, / magával kötve, mint a kéve,…". Vagy a gondolatmenet záró sora akkor – „sunyít vagy parancsot követ."– csak bennem idéződött fel?

– Ez így volt. Nagyon nehezen szenvedtem el a kollégiumi fegyelmet. Persze, tudom – akkor is tudtam –, hogy anélkül száz csirkefogó suhancot rendben tartani nem lehet. De amikor engem ért az ostor szíja, mindig megsértődtem. És engem mindig ért. Örökké kimenőmegvonáson voltam. S nemcsak hogy katonás szervezettségben éltünk, de tudtuk, hogy a spiclihálózat is ki van építve. Vagyis magunkkal voltunk kötve, mint a nagy társadalomban. „Élkollégium" voltunk a 60-as évek elején, annak minden terhével. Gondoltam később, ezt meg kellene prózában írni, de prózát írni nem tudok, s különben is, Ottlik Géza már jóval korábban megírta. Különben nagyszerű ember volt az igazgatónk, sokan so-

kat köszönhetnek neki, de pszichológus létére túl hiú, s logika tanár létére, ki állandóan a dialektikát papolta, túl metafizikus volt.

– Szavaid pontosak és igazak. De nem akármikor voltatok gimnazisták. 1957 és 1961 között az iskolán kívüli világban még szavakban sem volt dialektika. Tagadásodat – még ha az imént idézett arcot nem képzeled is a többiek mellé – valamennyire a te gyönyörű költeményed, a Tanárok ballagása is tagadja: „Ballagnak a régi / tanárok, elballagnak a ballagtatók. / Arcuk mint a fűzfák / árnyéka, sárga vizekben agonizál, / s a szemük tele van / arcainkkal." (Békesség nektek, utak, 1968–1973).

– Tévedsz, Imrém, azét is melléjük gondolom. Nem is a sor végén. Az ember szenzitív lény, és – ahogy mondják – mint a kutya, megérzi az esőt (sőt: a földrengést!) – rejtett idegszálaival megérzi az ember is a hazugságot. Tudtuk, hogy hazugságban élünk, hipokrita társadalom (főleg hatalom) szorít magához, tehetetlenné téve polipjaival bennünket. S akiben a költészet benne lakozik (már pedig minden emberben, főleg fiatalon, benne lakozik), az tud disztingválni is: ez birkahús, az cserebogár. És néha a cserebogarat is le kell nyelni. Én legalábbis így voltam, s így gondolom. Ez jellemezte a Kilenceket is: unták már a cserebogarat, s az eperfák alá akarták köpni. Hiszen birkapörköltet ígértek! Igen, mi a hipokrita hatalom ellen lázadtunk, ha sokszor ösztönösen is. És ebben a sorban Szvétek Sándor – mondjuk ki nyíltan a nevét – olyan manőverező volt, akár rossz pszichológusként, akár metafizikus filozófusként, hogy nagy hatású pedagógus tudott lenni, nem volt elvakult, s valami összekacsintás-féle volt a diákjaival, hogy tudja ő, mi a dörgés, de ez van. Bizony, én tisztelem, sokat tanultam én is, mint sokan, tőle. Tudom, te is szeretted.

– Úgy gondolom, költészeted Istenhez kötözött sorai, költeménycsodái is inkább az iskola ellenére, mint miatta keltek életre. Korosztályod magyar iskolája a vallás vonatkozásában, szerencsére, annyira primitív volt, hogy föl sem figyeltek rá a diákok. Mitől ébredt, hogyan növekedett benned az az istenkereső kényszer, amelyből legutóbbi köteteid legmegrázóbb darabjai keletkeztek?

– Messziről indulok. Én akkor jártam Akasztón az első osztályba, amikor – bennem él a kép – a tantermekben leverték a keresztet. S hiába károgott pár neofita tanítónő, hogy így szent fazekak, úgy szent fazekak, a tanári testület többi tagja meg sem hallotta, mi meg ministráltunk tovább. Hittanóráink is voltak egy ideig. A ministrálást nem valami szent kényszerűségből tettem, hanem mert bigott katolikus anyám elvárta, s különben is, a sekrestyéből jobban lehetett látni a lányokat. Aztán végül anyám bigottsága és mímelt nagyasszonyi mivolta (bundában, kucsmában járt a templomba a parasztok közt, korábban pesti cselédlány volt, ott ragadt rá a magyar nóta is, mert szép hangja volt) kényszerített mindennek tagadására. Ez körülbelül a gimnazista időszakban érett be. – Nem lettem én Istentagadó, de templomba nem jártam többet. A Bibliát ismertem, néha vitatkozni volt vele kedvem. S az egyházat nem szerettem. Aztán jöttek az egyetem utáni évek megpróbáltatásai. Egyszer odáig jutottunk ellehetetlenülésünkben, hogy kikényszerített engedéllyel – mint Herskó János – családostul disszidálni akartam, s megint a már-már leküzdött apátiába, sőt mániákus depresszióba estem, máig injekcióznak. És egyre többet töprengtem, analizáltam magamat és a világot, környezetemet. És lassan, mint a felkiáltójel – vagy még inkább mint a tengerben a hajók előtt a világítótorony – kiemelkedett előttem

valami bizonyosság. Hitnek is nevezhetem, vagy mivel hitetlen azelőtt sem voltam, úgy éreztem, megszületik bennem valami bizonyosság. Ez folyamat volt, de megkönnyítő. Sokat citáltam addig Csoóri Sándor nem eléggé méltányolt sorait helyzetünkre vonatkozóan: „Csak egyensúlyom vesztem el…”. Hát igen. Kapaszkodtam az árban, s valahogy partot értem. S úgy-valahogy éreztem, hogy Isten lábujjában kapaszkodtam meg. Valakit kerestem, akinek hinni tudok, hinni lehet. S ő volt az Isten. Azóta is ő éltet, ha sokszor kételyek közt is, de megtartóan.

– Vallomásos verset szerelmüknek, társuknak, asszonyuknak – vagy a „kicsi Phyllis”-nek tekintett mandulafácskának – gyakran írnak a költők, Janus Pannoniustól Balassi Bálinton át Radnóti Miklósig. Te gyűjteményes kötetedben – 1967-től 2007-ig – gyönyörű ciklust állítottál össze feleségednek „Versek Katinak” címmel. Ha van hiteles mérlege a költői szónak, akkor egy ilyen ciklus az. Véleményem igazolására idézhetném a ciklus bármelyik versét, de legyen elég ennyi:

„Szerettem volna lenni én tölgyfa, / de gyermekké tett a sors helyette. / Nőtt mellém, hogy óvjon, egy asszony-fa, / olyan, ki mélyen markol a földbe.”

– Nekem nem nőm, asszonyom, feleségem van, hanem széttörve a szót: fele-ségem. A felem. A jobbik felem ráadásul. Kicsi pont vagyok én a nagyvilágban ahhoz, hogy egész lehessek. Bár természetesen öntudatom van, nem is kicsi. Úgy szerettem meg ennyire, hogy ezt az öntudatot (mondhatnám férfi-gőgöt) el tudta fogadni. Nem könnyen, de eddig „szuperál”. Különben egyszerű történet lenne, ha nem ő kérte volna meg a kezemet. Istenem, de jól tette, s de jó, hogy akkor is mellettem állt az Úr! Sokakba voltam szerelmes akkor is, belé nem annyira. Két nap múlva megesküdtünk. Ha én választok, biztos, egy életre tönkretettem volna magam. Ha ugyan még élnék, nem lenne családom, társam, feleségem. De igen megkéri az árát: nekem is alkalmazkodnom kell hozzá. Ez néha nem könnyű, de megéri. Hoci-nesze? Barátaim! Én őt tartom legtöbbre Isten és Anyám után. Én elvált szülök gyermeke voltam. Most gyönyörű családom van, s többet ér, mint az összes irományom. Ezt neki és szintén gyönyörű szüleinek köszönhetem. Én valóban Isten csavargójának érzem magam, ahogy a cím mondja, még lebénultan is. De van egy mesebeli Katikám, aki szennyezetten is vár rám, s akire én is örökké vágyakozom.

Békési Imre

VERESS MIKLÓS

Olvasókönyv / MCMLVI...

1. Leszámolások

Izzad a bölcsész. Homloka a felszín.
Hallgat az Ister, fecseg a Loire,
míg combjai közt egy szivarkát elszív
rémálmaiban Madame Memoire.

Arab szajhától leste el a trükköt
Algírban még. Hát, bocsássa meg Allah!
Ki a kor elé állígatna tükröt,
eltorzíthatja azt a kor hatalma.

S a körülmények*?* Par*iban hisztiznek*
kék úrilányok, míg Dunát Szueznek
képzelgi el a nagy hruscsovszkij tank-kor...

Holt filoszokra borul rá a máslét,
míg fújják az Egzisztencionál*ét.*
Pedig csak ellenállók.
Mint a Jean Paul.

2. Áldozás

Távoli ügy. Másfél évtized kellett,
míg Godot *úr is túlvárt a korán,*
*el-*camus-*lni majd ötvenhat után,*
hogy Ionescotól *megjöhet az ihlet.*

Halódó királynak bevallani,
hogy lelkünkben már nem is ama ordas
eszme, *csupán egy dán filozopter olvas –*
a rezignáció lovagjai

(s lovaginái) lévén Szögedében.
Hol egy ösztövér alak akkor éppen
akasztja föl magát ártéri fára,
hogy lengjen érve szembe mivelünk:

Ez a végső szabadság sartre-i *ára*
azért, amit túl már sosem élhetünk.

3. Penitencia

Eszmék elől kik sose menekülnek,
velük egy sírba hullnak egyenest.
Mindegy miért. Ha lélek nem röpülhet,
azt megteszi majd helyette a test.

Ki volt a bűnös? És mennyi a cinkos,
kit Jónás úr is még annak talál?!
A végeredmény csak annyira biztos,
hogy ki magában hordta a halált

Isten helyett születésénél fogva,
hiába lett a nemlét néma foglya –
nem bocsátja meg, ha túléltem magam.

S magunk – magunk.
Így maradhat a látszat:
macskával egér is noha eljátszhat –
csak míg hiszi azt, hogy esélye van.

4. Vél-elem

Úgy tűnhet: ez már szonett-sorozat lesz,
mint helyettem is vélhetné akárki.
A lét úgyis csak egy vég a kezdethez,
s a másik végét kell aztán levágni.

Valami mindig marad: egy arasznyi
esély – írásjel, mely részegen eldől?!
Kérd vagy kiált!? A pontra kell szavazni,
hogy nem minden kender lehet kötélből.

Vagy szakállból. Valahogy ismerősen
azért cseng ez, mert hozzávénülök
a tudathoz, hogy valamelyik ősöm

kötélverő volt. Ez bizony különb
mesterség, mint magamat kitalálni.
Viszont igaz. S az is, hogy nagyatádi.

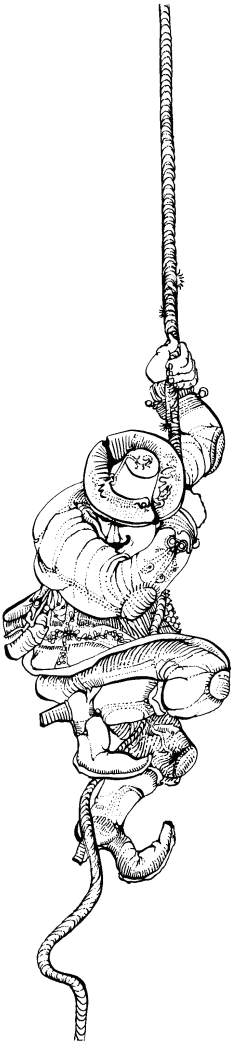

LOVAS ILDIKÓ

Egy anyagyilkos[*]

Gimnazista éveim vége felé kezdtem azt érezni, hogy az igazán nekem való hivatás az újságírás lehet. Hosszú éveken keresztül képzeltem el magamról, hogy híres újságírónő vagyok. Voltak időszakok, amikor a teljes ruhatáram kitaláltam, szinte megéltem az újságírásnak, mint hivatásnak a nagyságát, a társadalom ütőerén tartható ujjam, újságíró ujjam finoman meg-megremegett. És a ruhák, amiket képzeletben viseltem, szoros tartozékai voltak ennek az ütőeres-munkának, az igazság felderítésének. Ilyen ruhadarab volt a ballonkabát. Olyan bogartos feeling, sokkal felemelőbb, mint a kafkás, amit nem képzeltem, viszont bekövetkezett, szinte a mai napig fogságában tart, bár ha iparkodok, el tudok róla feledkezni. Akkor is, amikor a rokonságban öngyilkossági kísérlet történt, elfeledkeztem, mert ahhoz hozzájárult még a tanáriból való kiközösítésem is a lehetetlen földrajztanár által, akinek – nyilvánvalóvá vált számomra a múló napok tapasztalata szerint – megsértettem a férfiúi önérzetét. A macsó kivagyiságát. Egyszerűbb lett volna lefeküdnöm vele, visszagondolva erre jutottam, az ember sokszor elképzel ilyesmit.

Danys Finch-Hatton rám néz és többé nem enged. De nagy bajba sodródik, a kémelhárítók, a rosszakarók és irigyek valamint a belügyi szerveket markukban tartó alvilági vezérek olyasmit akarnak a nyakába varrni, amit ugyan nem követett el, de az nem fontos, mert – és ebben volt Kafkának teljesen igaza – a gépezet mindig azt bizonyítja be, amit akar és nem azt, ami valójában történt. Persze nem gondolom, hogy valóban így van, a nyomozati szervek tisztességében alapjában megbízom, viszont lehetnek olyan időszakai minden társadalomnak, amikor az előbbi működik. Egyszerűen meghamisítják a világot. És én menthetem csak meg Danys Finch-Hattont, de ehhez együtt kell aludnom egy alvilági mocsokkal. Ami pontosan olyan helyzet, mint a Tisztességtelen ajánlatban, csak az alvilági mocsok nem olyan elviselhető kinézetű, mint Robert Redford, igaz, Danys sem olyan balfasz, mint Woody Harrelson, a lényeg viszont, hogy amikor odáig jutok, akkor képtelen vagyok megtenni.

Próbáltam már elalvás előtt elképzelni egy ilyen helyzetet, akár a mit tennék meg a szerelmemért-féle játékban, próbáltam álmomban is, akaratlanul, ellenőrizhetetlenül, de mindig visszahőköltem, elbátortalanodtam, elfutottam. Belő-

[*] Részlet *A kis kavics (szabálytalanságok tanulságok nélkül)* c. készülő regényből

lem sosem lehetne Demi Moore. Ilyen szempontból nagyon örültem annak, hogy még nem találkoztam Danysszel, mert nem tudnám minden áron megmenteni, ha arra kerülne sor.

Minden áron – ez az egyik legfontosabb, központi kérdése kellene, hogy legyen az életünknek, s alig foglalkozunk vele. Az újságíró minden áron ragaszkodjon az igazsághoz és annak megírásához, ne befolyásolják személyes érzelmei, szimpátiák vagy sértettségek, a szerelmet kompromisszum nélkül, minden áron várjuk ki, akkor is, ha közben eltelik az egész élet. És mentsük meg, ha úgy hozza az élet, akit szeretünk – minden áron. Szülőt, gyereket, férfit, barátot.

Nem volt túl sikeres ez az elgondolásom, az élet legalábbis eddig azt bizonyította, hogy teljes mértékben fals ez az elképzelés. Hiszen nem lettem újságíró sem, feladtam egy nyár után, amikor a szerkesztőnők a földbe döngöltek önérzetemben, elszántságomban, lojalitásomban, lelkesedésemben. Pedig Európa egyik legnagyobb koponyája biztatott párizsi lakásának fényzuhatagában, felesége főzte délutáni teájának gőzölgő páráján át figyelve küszködésem, hogy beszélgetést készítsek vele. Akkor még azt hittem, minden áron megéri kitartani, megküzdeni, a legjobbnak lenni. Történészként ekképpen interjúval indítottam volna újságírói pályám, de éppen ez a nagy koponya bátorított, hogy foglalkozzam csak nyugodtan az irodalommal, a színházzal, hiszen a mi kultúránknak, hagyományainknak ez nem csak része, hanem meghatározó fontosságú eleme.

Miközben a tanáriban a helyemért küzdöttem, már nem is azért, hogy ott maradhassak a helyettesítési idő végéig, hanem azért, hogy emberként maradhassak ott, egyszerűen ne köpjenek le, ne csurogjon rajtam végig a megvetés nyála ahányszor belépek a tanári fáktól árnyékolt, sötét helyiségébe. És nem is volt ez rossz küzdelem, felfedeztem magamban a nőt, váratlanul, míg az irodalomtanárral kezdtem eleinte kényszerű szövetségem az avonkatalógusból való rendelés által, rájöttem arra, hogy nem olyan rossz dolog szépítőszereket rendelni, sőt, sokkal jobb, mint a szűkös tanári fizetésemből nagyritkán megvenni a legjobbat, ami a piacon fellelhető, viszont ugyanolyan gyorsan kiszárad, csomósodik és haszontalanná válik, mint az avonosok – a szempillaspirál, rúzs, szemceruza. A legjobb férfira vártam, ezért akartam a legjobb kencéket magamra kenni. Mintha összefüggés lett volna a kettő között. Beláttam ebben a küzdelemben, hogy összefüggések nincsenek. Viszont amikor az a sáros autó majdnem elgázolt, másnap pedig a földrajztanár elejtette a kávésbögréjét amint beléptem a tanáriba, arra kellett gondolnom, bizonyos összefüggések mégis csak vannak, nem holmi részeg sofőr lehetett az előző esti, hanem egy megbízott, aki feladatot teljesít, engem akart eltenni láb alól. Legalábbis kivonni a forgalomból egy időre.

Nem értettem, miért volt erre szükség, egy gyors menet elmaradása a tévékettő éjszakai filmje előtt nem lehetett ennyire fontos. A kockás füzetbe minden esetre lejegyeztem az esetet, amikor hazaértem. Már nem tartottam az iskolában, nem akartam kockáztatni, hogy a majomkarú földrajztanár, a törpemacsó bele-

lapozzon. Este aztán, míg jegyzeteltem, eszembe jutott, hogy talán mindennek a hátterében mégis csak az iskola padlásán talált hulla van, aki valóban nem lett öngyilkos, ahogyan én a kezdetektől bizonygattam, hanem valami szörnyű gyilkosság áldozata, és valaki – nyilvánvaló, hogy ki – attól tartott, nyomokra bukkantam. Valószínűleg kihallgatta az irodalomtanárral való beszélgetésem, de csak foszlányok juthattak el a füléig, mert különben tudta volna, hogy nem az iskola hullájáról beszélek, hanem a rokonomról, és amikor azt mondom, meggyilkolták, akkor a családjára gondolok, az elfecsérelt éveire, a lehetetlen vállalására, hogy Danys-szerűnek akart hinni egy hitvány embert. Egy közönséges fehér galléros bűnözőt, ahogyan a Kék fényben vagy a Forró nyomon című műsorban mondják.

Így változott meg a hozzáállásom alig három hónap alatt. Reggelente, amikor fölkeltem, már nem untam a tanári kart, az idétlen viselkedésüket, ahogyan fontoskodnak vagy kritizálnak. Talán a változékony időjárás kedvezőtlenül hat, mormogtam magamban, de anyám egy félfordulattal kijavított, ha süt a nap, akkor már hiába nyitod ki az esernyődet, mondta, utalva arra, hogy a tanárihoz való megváltozott hozzáállásom nem jelenti elfogadásomat is, mert korábban másként viszonyultam hozzájuk.

Ami igaz, de mindenhez másként viszonyultam a hulla felfedezése előtt. Érinteni akartam a dolgokat, nem hozzájuk simulni, csak a reggeli kávé közben felmerülő gondolatok, amikor a madaraktól vagy a naptól olyan erősnek érzi magát az ember, hogy tervei és céljai lesznek, juttattak eszembe olyasmit, hogy megtudni, a végére járni, kideríteni, elmondani a világnak.

Nem is tudom, végül hogyan mélyedtem bele a hulla-ügybe annyira. Rémlett, hogy az időjárás, a várost folyamatosan ostromló sirokkó indította el a lavinát, arról szándékoztam többet megtudni. De ez kissé homályba veszett, mindig ez történik velem, ha megrendül a közösségben meglelt helyem. Hirtelen elkezdek kapálózni és a részévé akarok válni annak, amit korábban talán megvetettem, lenéztem, felületes és felszínes volta miatt nem vettem komolyan. És akkor mint valami amnézia ekképpen telepszik rám a kiváltó ok. A kiváltó ok amnéziába menekül előlem. Ha megerőltetném magam, nyilván eszembe jutna, hogy a tanárok hümmögtek, elfordultak, amikor a padláson talált hulláról akartam beszélni. Most már persze én magam sem értem magamat, ebből a távlatból, a szinte páriává zülledés és kiközösítés borzalmától teljesen megváltozott a hozzáállásom. Spinoza érezhette magát hozzám hasonlóan, amikor kimondták rá a héremet. Lehetetlen elviselni ezt az állapotot úgy, hogy az ember önmagában ne változzék meg. Ne akarjon idomulni. Mert a megélhetése függ tőle, a társadalmi érvényesülése, a teljes jövője. Vagy egyszerűen csak gyönge. Mert gyönge szar az ember. És ez benne a legszilárdabb.

Nem is tudom. Kinek nem fáj a micsodája az egészre. Most ilyen vagyok és kész.

Egyébként Spinozához kémeket küldtek, kémeket és provokátorokat, hogy istenkáromló beszédeket csaljanak ki tőle a hit igazságairól. És ezt éveken keresztül csinálták. De persze az is igaz, hogy a hérem kimondása után a víg kedélyű doktor azt mondta, „nem kényszerítenek engem semmire sem, amit meg nem tettem volna magamtól is, ha nem félek a botránytól. De ha már egyszer így akarják, örömmel vágok neki az útnak, mely megnyílott előttem, és vigasztalódom a gondolattal, hogy kivonulásom ártatlanabb még, mint a régi zsidóké volt Egyiptomból, bár ugyanúgy nem tudom, mint ahogy nem tudták ők sem, miből fogok ezután élni". Évekkel ezelőtt másoltam ezt be a francia kockás füzetembe, akkoriban még azt gondoltam, remek és hősies cselekedet volt ez a részéről, követendő példa, ilyennek kell lennie egy férfinak, de ma már látom, hogy ha valóban így is van, mert miért ne lehetne így, a dolog akkor is árnyaltabb, mint gondoltam, több megalkuvással és esendőséggel párosul, mint hittem – amikor még újságíró akartam lenni és arról ábrándoztam, mire negyven leszek, Danys Finch-Hattonnal több gyereket is nevelünk. És ő nem enged.

Nem tudhatjuk, azt soha nem tudhatjuk meg, milyen viszonyba kerülnek ezekkel a meghatározó elemekkel azok, akik öngyilkosságot követnek el. Gondolnak-e a botrányra, amit cselekedetük kivált. Hiszen az biztos, hogy a világgal tudatni akarják halálukat és meg is büntetni, hogy őket ebbe a helyzetbe hozta: a világ és benne egy ember. Ők botránynak nem azt érzik, amit a haláluk kivált, hanem az életüket. Abban a megfogalmazásban, hogy „amit meg nem tettem volna magamtól is, ha nem félek a botránytól" az van benne, hogy az élet fontos célja a feltűnés, a botrány elkerülése. Az öngyilkosság viszont a botrány maga. De célja sohasem önmagában van, hanem mindabban, amire a suicid cselekedetével utal. Mindabban, amiből élete során nem lett botrány, pedig ő akarta, csak senki nem reagált, nem vette észre, nem segített neki, így arra kényszerül, hogy egy végső lépésre elszánva magát, saját életének kioltásával okozzon botrányt és kényszerítse a világot felismerésre.

Ezért akarják, hogy megtalálják őket. És akkor megint csak ott vagyok, ahonnan hónapokkal ezelőtt elindultam, hogy a padláson talált hulla mégsem lehetett öngyilkos, de már nem érdekel, nem akarok foglalkozni sem az életével sem a halálával, nem akarok botrányt és meg kell élnem valamiből. Ehhez viszont az kell, hogy legyőzzem azt a törpenapóleon földrajztanárt, hogy bebizonyítsam, nincs igaza velem kapcsolatban, nem a tanári réme, hanem annak oszlopos tagja vagyok.

Sokszor úgy érzem, az élet egy gépezet, ami tele van szabálytalanságokkal. És én nem vagyok más, csak egy kis kavics ebben a gépezetben, ami folyton beakad a fogaskerekek közé és pillanatokra megakasztja a haladást. A haladást, ami kiszámíthatatlan irányú, mert a szabálytalanságoknak nincs tanulsága. Iszonyú érzés.

Bár ha jobban belegondolok, semmivel se iszonyúbb, mint a nevemmel való küzdelem. Azt még valahogy elviseltem, amikor az általánosban a hóra pisilésre biztattak a fiúk, Léni, Léni, hóra kéne pisikélni, noha megalázóbbat nem tudtam volna elképzelni. Aztán kiderült, hogy ennél nem csak megalázóbb, de elviselhetetlenebb is történhet. Méghozzá úgy, hogy fogalmam sincs, kire utalnak, kinek a nevét viselem is valójában. Amikor az egyetemre iratkozás feladatait végeztem, az egyik salteron megkérdezte tőlem egy – mint később kiderült, szintén történészhallgató --, hogy én magam is olyan vagyok-e, mint az a náci kurva, akinek a nevét viselem. Hetekig támolyogtam ettől a megjegyzéstől és még csak meg sem kérdezhettem senkitől, kiről van szó. Kinek a nevét viselem, és ha olyan vagyok, mint ő, akkor milyen vagyok? Náci? Kurva? Vagy egységben kell foglalkozni ezzel, nácikurva? Mint ahogy az angolok mind nyársat nyeltek, a franciák békát esznek, a magyarok fasiszták, a belgák pedig hülyék, úgy a németek, a német nők náci kurvák. Az egyetem első évének vége felé beiratkoztam a bölcsészkaron egy kurzusra, semmi különöset nem vártam tőle, de filmeket vetítettek, és a színház mellett engem a mozi vonzott mindig a legjobban. Ott találkoztam először Leni Riefensthal nevével. De fel sem merült bennem, hogy róla volna szó. Ugyanis a Kék fény című film volt a vetítést követő beszélgetés tárgya – a film levetítése nélkül, viszont láthattunk néhány, szintén abban az időben készült filmet, amit a fővárosi filmmúzeum bocsájtott a kurzust vezető tanár rendelkezésére, akinek így módjában állt Balázs Béláról beszélni. Balázs Béla nevét már ismertem, mert a mi városunkban 1945-ben a Boszorkánytánc című művének bemutatójával nyitotta meg kapuit a magyar színház. Különben is elég sokat tudtam róla, mert színház- és filmkritikáit nagy örömmel olvastam. Megtanultam fejből. A nézetei időnként furcsán hatottak rám, de ez nem tűnt fel, mert akkoriban nem voltak különbségek a nézetek között, ami tehát furcsán hatott, arról tudhattam, hogy szeretnem kell, noha tőlem kissé idegen. Ezzel azonban nem törődtem, hiszen Bartók Béla is a barátja volt, együtt is dolgoztak, a „gyerekek, könyörgöm, akaszszuk fel" című filmje pedig, Radványi Gézával, az egész család nagy kedvence. Különös tekintettel nagyanyámra és Radványira. A kék fény című film létezése felkavart. Mert akkor jutott először eszembe, hogy mennyi minden lehet a világban, amiről fogalmam sincs. És nem azért, mert nem szeretném tudni, nem vagyok rá kíváncsi, hanem azért, mert senki nem utal rá, hogy létezik. A filmlexikonban annyit találtam erről, hogy 1932, német. És sehol egy utalás Leni Riefensthalra, aki pedig állítólag még a szívét is meghódította Balázsnak. Akkortól kezdve nagyon szimpatikus volt nekem ez a fiatal nő, aki főszerepet vállalt és a rendezésben is segített, talán ő maga rendezte a filmet, amihez Velencében még Chaplin is gratulált. Elhatároztam, hogy megpróbálok minél többet megtudni róla, már nem Balázs Béláról, hanem Leni Riefensthalról, titkon azt is reméltem, hogy ez majd remek ellenpontja lesz annak a másiknak, akinek még nem jutottam a nyomára, a náci kurvának. Mert nincs szebb és magasztosabb annál, ha a

művészi tehetséget állíthatjuk ellenpéldaként az ideológia elé. A nácizmus, a gyilkolás kíméletlen gépezetével szemben az alkotás ereje. Visszanyomtam volna annak az egyetemista szervizben szerepet betöltő fontoskodó faszkalapnak alkalom adtán.

Nincsenek, nem teremtődnek ilyen alkalmak, ma már tudom. Akkor sem, ha volna mit visszanyomni. De a sors néha kíméletes és vigyáz ránk valami angyal. Akárhogyan is van, a lényeg az, hogy elszántságom és akaratom ellenére sokáig nem tudtam meg semmit Leni Riefensthalról, erről a nagyszerű művésznőről – csak így hívtam magamban, mintha láthatatlan fal venné körül, mintha a létezése szégyen volna és a világ számára ártalmas. Arra gondoltam – amikor a vizsgákra való készüléstől jutott erre időm –, bizonyára az irigyek, buták az okai és az az értékrend – ha nevezhetjük ekképpen a szocialista-kommunista diktatúrát és ami abból következően egy háborút eredményezett sajátságos, újszerű és rémületes eszmékkel – amit magamtól távolállónak érzek ugyan, de tudom, hogy tartanom kell magam hozzá. Nekem Balázs Béla túlságosan balosnak tűnt, de hajlandó voltam elfogadni, hogy azon történelmi körülmények között ez lehetett a jó válasz a korkérdésekre. Azt hittem, Leni Riefensthalnak az volt a hibája, hogy nem követte a szovjetes eszméket, és emiatt olyan nehéz bárminek a nyomára bukkanni, ami hozzá kötődik. Egyébként nagyon szimpatikusnak találtam, hogy a művészetnek kötelezte el magát és semmiféle eszmének. A politikát egyébként is megvetendő és undorító tevékenységnek tartottam, különösen attól a pillanattól, hogy egy remek írónkat a győztes rigómezei (gazimesztáni) csata helyszínén láttam feszíteni a háborút kirobbantó pártvezér mellett. A győztes szerb csata, ami igazából vesztes volt. A középkori szerb állam megroppanását és későbbi megszűnését eredményezte ugyanis az a tragikus kimenetelű koszovói csata, mely június 28-án, Szt. Vid napján zajlott. A szerbek mindenütt ezen a napon emlékeznek meg elesett fejedelmükről, Lázár cárról, akit halála után a nép hősként és szentként tisztelt. Örültem, hogy a művésznő neve az enyém is. Mintha ellenszere lett volna amannak, a náci kurváénak, ellenszere, mint kígyómarásnak az orbáncfű.

Évek teltek el, mire rájöttem, az általam oly kedvelt művésznő maga a náci kurva.

A botránytól félni és aggódni amiatt, hogy miből fog az ember élni, ez legalább olyan mértékben meghatározója a cselekedeteknek, mint a bátorság, vakmerőség, állhatatosság. A hősök talán semmiben sem különböznek, csak éppen nem abban a pillanatban örökíti meg őket az emlékezet, valamely könyv fejezetei, a történelem, amikor a pénzükért aggódtak vagy a botrány elkerülésén elmélkedtek – kényelmi szempontból. Vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy senki sem lehet önmaga maximumán egy életen keresztül. És a hírhedt emberek talán semmiben sem különböznek a hősöktől, csak éppen abban a pillanatban, amikor legjobban arra kellett volna törekedniük, hogy elkerüljék a botrányt, ké-

nyelmi szempontból, a megélhetés miatt vagy kit tudja, milyen egyéb okoknál fogva nem törekedtek arra, hogy elkerüljék a botrányt. Ellenkezőleg.

A második kaszárnya sarkán, ahol naponta megyek el, hiszen arra lakom, áll egy kereszt. Kőből emelték, Jézus teste kályhaezüsttel lefestett finom gipszmunka. A keresztet kovácsoltvas kerítés veszi körül, és mindig van friss virág a Jézus lába előtt kialakított kertecskében. Tavasszal nárciszok, jácintok, húsvét táján barka és tulipán, később orgona, rózsa borítja a kiskertet. Én soha nem gondolkodtam el azon, kiféle-miféle emberek azok, akik feszületet emelnek az utak mentén, családi házak előtti kertrészekben. Valahogy tudomásul vettem a létezésüket és bólintottam, ha elhaladtam előttük, mert ezt tanultam hittanórán tíz éves koromban, de gondolkodni nem gondolkodtam keletkezésük okairól, történetükről. Ott vannak, a mezők füve nyaldossa a kereszteket, a pléhből, gipszből mintázott szenvedő alak irányába meghajtjuk a fejünket és már másra gondolunk.

A második kaszárnya sarkán lévő kereszttel sem foglalkoztam ennél tüzetesebben, és ha nem nyílt volna a közelben egy mezőgazdasági bolt, akkor biztos, hogy soha nem is olvastam volna el a kőbe vésett szavakat. Így viszont, a megnövekedett autós forgalom miatt kénytelen voltam többet várakozni a mellékutcában és unalmamban, a bicajon üldögélve kisilabizáltam a kereszt szövegét:

Aki Istenben bízik
az meg nem csalatkozik
bízzál Istenben
minden javadra lészen.

Haverda Boldizsár
és neje
Szoukop Mariska
Szabadkán 1899
Nagyasszony napján

Ha a botrány elkerülése és a megélhetés olyan fontos az emberek életében, hogy ahhoz hangolják cselekedeteiket, ami igaz, magam is megfigyeltem, sőt: saját magamon figyeltem meg, ahogyan átalakultam, simultam a tanárihoz, a barna szekrényekhez is, szinte bocsánatkérően simogattam azokat, bocsájtanák meg nekem, hogy undorodtam tőlük, zár nélkül tátongó ajtaiktól, a kollégákat pedig szeretni kezdtem, határozottan éreztem, ahogy nőni-növekedni kezd bennem a megvetés helyén a szeretet – és mindez amiatt, hogy elkerüljem az iskola padlásán talált hulla iránti – állítólagosan felfokozott – érdeklődésem okozta feszültség következményeit, egy esetleges botrányt. És amiatt is, igen, határozottan amiatt is, hogy legyen miből megélnem. Ezen gondolkodtam a mellékutcában üldögélve a bicajomon, várakozva, hogy ritkuljon a forgalom és áthajthassak a ka-

szárnya mellett húzódó és hozzánk vezető utcába, kicsit meg is hatódtam, hogy létezett a világban ilyen bizalom, alapvető hit. Lehet, hogy mindezt nem így gondoltam volna, ha nem vagyok összezavarodva, ha nem kergetik egymást a fejemben kusza gondolatok a saját helyzetemről, a padláson talált hulláról, gyilkosságról és öngyilkosságról, ezzel is álmodtam folyamatosan, véres húscafatok és fehér lefolyóba csorgó vér. Mintha álarcot öltöttem volna, sminkelni kezdtem, kihúztam a szemem és rúzsoztam a szám, gyöngyöket akasztottam a nyakamba, kivéve az egyetlen fehér gyöngysorom, arra rá se tudtam nézni, mert a hulla vakító és szép, hibátlan fogsorát idézte fel, pontos és részletes kép a fejemben, az aszott fejből kiálló, meredező fogak, mintha sóhajra, segélykiáltásra nyíló szájból bukkannának elő, egy félbemaradt ordítást hordoznának magukban. Egy erőszakkal elfojtott ordítást. És mindennek tetejébe a földrajztanár sunyin figyelő tekintete, amitől nem szabadulhattam, azonos napokon voltak az óráink, egymást követték, így alakították ki az órarendet. A rosszindulat és bosszúvágy sárgára színezte a szemét és égnek meredt tőle a haja, vörösesszőke haja. Megpróbáltam elkerülni, szinte már belebújtam az irodalomtanár seggébe, de folyton követett, villogása, ellenem irányuló kacsintásai és grimaszai megmérgezték a napjaimat. A többi tanár – kivéve a zenetanárt és az egyik tornatanárt – lassan kezdett kihátrálni a történetből, úgy láttam, igyekeznek távolabb kerülni a hadjárattól, ami ellenem folyt és amiről már azt sem tudtam, mivel kezdődött, a padláson talált hullával-e vagy a vasárnapi sörözéssel, aminek végkifejlete elől fejfájásra hivatkozva – és nem hazudtam – elmenekültem. Ebben az állapotban hajlamos voltam azt gondolni, hogy a járdára felhajtó autó, ami elől az utolsó pillanatban sikerült elugranom, pontosabban felugranom a kerítés coklijára, csak az én fejemben indult felém, valójában talán egy macskát próbált kikerülni.

Egy macska kerülhetett a sáros autó elé, azért hajtott fel a járdára.

A földrajztanár másnapi csodálkozó tekintetével azonban nem tudtam mit kezdeni. Nem lehetett nem észrevennem, hogy csodálkozik azon, hogy lát engem.

Mondtam anyámnak, hogy elolvastam a kereszten látható feliratot, és nagyon meghatott. Anyám felhúzta a szemöldökét, ő nálam sokkal racionálisabb, csak az időjárással kapcsolatban van néhány fixa ideája, tántoríthatatlan meggyőződése, mindig kivágja az újságból a háromhavi előrejelzést és figyeli a napokat, úgy következik-e az eső, ahogyan a hetilap hátsó borítóján lévő színes ábra jelezte. És ahhoz igazítja az életünket, legalábbis nekem úgy tűnt. Mondta is rögtön, hogy Nagyasszony napja az a Nagyboldogasszony, augusztus 15-e. És hogy annak a napnak az időjárása termésjósló is. Ha a „nagyasszony" fénylik, jó bortermés van kilátásban. A két asszony köze (augusztus 15 – szeptember 8.) varázserejű időszak. Ekkor kell szedni a gyógyfüveket, ki kell szellőztetni a hombárt, a téli holmit, a ruhafélét, hogy a moly bele ne essen. Aztán megnézte a Kalendáriumot és hozzátette: a Nagyboldogasszony az egyházi év legnagyobb Mária-ünnepe. A Nagyboldogasszony elnevezés kizárólag a magyar nyelvben, magyar szóhasználatban

létezik, az egyház e napot hivatalosan Szűz Mária mennybemeneteleként ünnepli. Magyarországon nagy egyházi ünnep annak emlékére, hogy a szent király az országot Szűz Mária oltalmába ajánlotta. Mindez azt mutatja, hogy a Haverdáék nem csak a leggazdagabb szőlőültetvényesek és bortermelők voltak a környéken, hanem hívő emberek is, összegezte anyám. Nem tudtam, hogy Nagyboldogasszony napján emelték a keresztet, ezt nem tudtam. Láthatólag örömmel töltötte el ez a tény, ugyanakkor csóválni kezdte a fejét. Szegény asszony, sóhajtotta és kiment kaprot szedni a tökfőzelékhez.

Ebédnél sem akarta megmondani, miért csóválta a fejét, mire föl sóhajtotta, hogy szegény asszony. És kire gondolt? Máriára?

Kire gondoltál? Máriára? – kérdeztem kitartóan, nem engedtem el a témát, téptem anyámat, mint puli a rongypokrócot, egész délután, de nem volt hajlandó többet mondani. Később persze megértettem az okát, túlságosan féltett, nyilván látta rajtam, mennyire megviseltek az utóbbi hónapok, mintha a feje tetejére állt volna az életem, azt követően, hogy az iskola padlásán megtalálták a hullát. Bizonyára úgy ítélte meg, hogy tollászkodásom, pepecselésem nem közelebb visz Deniszfincshettonhoz, hanem távolabbra lök annak lehetőségétől, hogy rám találjon. És igaza volt, csak akkor még nem fogtam fel. Hosszú volt még az út odáig, hogy ezt belássam. Hosszú és majdnem végzetes. Emellett pedig biztosan gondolt az unokatestvérére is, aki néhány héttel korábban rövid idő leforgása alatt kétszer kísérelt meg öngyilkosságot.

Apám végül megunta nyaggatásom és rövidre zárta a történetet: Máriára, hát persze, hogy Máriára, mondta.

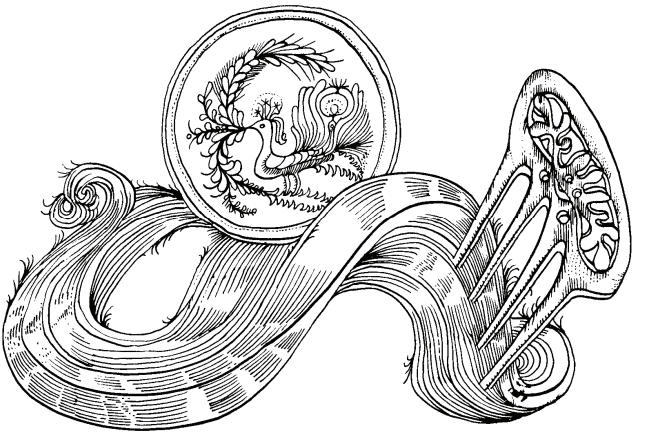

VILLÁNYI LÁSZLÓ

szülővárosomba tetted

Járt itt IV. Béla, IV. (Kun) László, III. András, I. Anjou Károly, I. Ulászló, Hunyadi János, Báthory Zsigmond, harcoltak a várért olaszok, vallonok, franciák, spanyolok és németek, ostort árultak a török foglyok, részt vett az ünnepi körmeneten Lotharingiai Károly, majd Villánynál legyőzte a magyarországi török főerőket, körülnézett tudós Bél Mátyás, jött és elsietett Napóleon, beszédet mondott Kossuth Lajos, az Arany Bárány fogadóban megszállt Ferencz József, ugyanitt Döbling felé Széchenyi István, tanult Kisfaludy Károly, Batthyány Lajos és Deák Ferenc, tanított Rónay Jácint, Czuczor Gergely és Jedlik Ányos, koncertezett Liszt Ferenc és Bartók Béla, felolvasott Petőfi Sándor, Krúdy Gyula és Kosztolányi Dezső, imádkozott II. János Pál pápa, de a történések közül a legfőbb mégis az volt, amikor szülővárosomba tetted szépséges lábadat.

gyerekkorától fogva

Hajlamos a halogatásra. Sértődékeny. Ha igazságtalanság éri – vélt vagy valós –, azonnal támadásba lendül. Könnyen felfortyan, elveszíti egyébként végtelennek tűnő türelmét. Lin Csi apát tanítványához illően lusta, ha tehetné, egész nap feküdne vagy ücsörögne egy terjedelmes lombú fa alatt, s azt állítaná, tűnődik. A lehető leglassabban sétál hegyen-völgyön át, hosszasan álldogál a folyó partján egy-egy haszontalan kavics előtt, miközben elmegy fontos dolgok mellett. Gyerekkorától fogva veszélyes álmodozó,

róla is kiderülhet, valójában álomból van. Mint rostélyát leeresztett
lovag hajszolja az ideált. Fantáziája felettébb
erős, a felhőkben nem csupán bárányokat képes felfedezni.
Az esze poroszkál, néha hetek, sőt hónapok telnek el,
mire eszébe jut a frappáns válasz. Túlságosan érzelmes, megkönnyez
lehetetlen történeteket. Akár napokig hallgatna, viszont délután is tud
horkolni (a kevésbé poétikus,
gyakorlatias énjéről bezzeg nem beszél, s mindarról, amit
nárcizmusa eltemet – teszi hozzá ironikusan a jóbarát).
Tartsd szemmel, jól vigyázz, bizony ilyen a te Jövendőbelid.

Bicskei Ottó

Szabadkán, a Kozamara szabónál csináltatta elegáns
öltönyeit, a legfinomabb szövetekből. Művészi frizurát
viselt, mint egy óriási hullám, úgy tornyosult homloka
fölött, de valójában a hódítás kifinomult művészetében
volt jártas, abban alkotott maradandót. Ó-Kanizsán
bolondultak érte a nők, mert akit a keze közé engedett,
erotikus filozófiájának megfelelően, nem távozhatott
boldogtalanul. Egyszer tánc közben (nyilván ajkai
és ujjai sem tétlenkedtek) orgazmusba ájult partnere,
utóbb bevallva, életében akkor élvezett először.
A Magyar Királyi Haditengerészetnél szolgált
a II. Világháború alatt, kilométereken át cipelte
a hátán sebesült földijét, csak amikor biztonságba
jutottak, akkor döbbent rá, hogy társa már halott.
Amikor ismét a Vajdasághoz csatolták Jugoszláviát,
nem csupán virtuális tengere lett, sőt, nyugdíjazása után, felesége
kamaszkori álmát beteljesítve, húsz méterre
a Jadrantól teremtett otthont. Néhány év elteltével
reggelente neki jeleztek a hazatérő halászhajók,
így lett Bicskei Ottó az Adria nyugalmazott admirálisa.

variálja énekét

Milyen leleményesen variálja énekét a feketerigó, bizony a május nem csak a fákat tölti meg zölddel, mindenkiből elővarázsol valami olyasmit, amiről addig maga sem tudott. Emlékszel arra az árva madárra? Éktelen hanggal tartotta ébren a környék lakóit, éjfél után a szilveszterkor vett anyósnyelvvel válaszolgattunk neki, de hiába, egyszer óvatosan közelébe lopóztunk, láttuk, valóban nem tréfa. Később olvastam, létezik olyan madár, aki képes utánozni tőle idegen hangokat, akár szirénát is vagy riasztót, mert retteg, hogy pár nélkül éri a nyár.

repcetáblák sárgája

Tíz éve sóvárogva olvastam volna a fák és a madarak pompáját Mutis regényében. Ma már tudom, a vonatból veled látott repcetáblák sárgája bizonyosan szebb az őserdő sárgáinál. Igaza van az árbocmesternek: „Többet lehet tanulni egy asszony oldalán, erényeiből, mintha keresztül-kasul bejár minden utat az ember…” Szereted otthonunk színeit, mondod megint, s boldogan hallgatok, mint a tudásra szomjazó, aki dicséretet kapott.

GYŐRI LÁSZLÓ

A fruska

Ilyen kislányba voltam szerelmes valamikor,
egy ilyen bakfisba.
Milyen komolykásan, öntudatlanul gyalogol
a kis gimnazista.

Milyen szép az arca! Tartó nélküli mellei
meg se rezzenek még,
de serken, igyekszik már a szem elé sejleni
a kész nőiesség.

Ilyen Icába, ilyen Ilonába voltam én
szerelmes akkortájt, –
az ablak alá vésve talán most is ott a név,
ha be nem vakolták.

A vele egyidős fiú olyan szépnek látta
azt a régi fruskát,
mint az az öreg, aki ma reggel, hiába,
látni most se lustább.

A villamosmegállóban most is elevenen nézi,
miből lesz a szépség,
a nőkön a kirakatot, a nyári, a nyárvégi
keblek delelését.

A hallgatag

Elhallgatott. De nem Babits
próbatétje, nem a rák
marta széjjel a szavait,
hanem az, hogyha hazudik
újra leköpi magát.

A híres lelkiismeret-
furdalás mind mire vitt?
Hitet cserélni hogy lehet?
Remélni, ezek, épp ezek
megváltoztak egy kicsit.

Ezek megöltek százakat,
s nem volt hozzá egy szava
sem, csak gyötrődött hallgatag
a vérző lobogók alatt,
s mikor újra szólt, az a

szó a régi ütemre járt
megint, azok a verssorok
a hajdani változatát
őrölték malomkő gyanánt,
hogy azért is hinni fog.

A hitet úgy hozta miránk
egy idegen hatalom –
ki kétli és ki festi át
a vásznon, a tűzfalakon?
Falazott nekik sok dalon,
s torkán akadt a világ.

Megértem, hogy elhallgatott.
És megbocsátok neki.
Ki tudja már, hogy alkotott?
Akár a névtelen halott.
És akár a férgei.

El a len cérna

El a len cérna, el a légpuska,
el a zsebkés.
Bizalmam is, hitem is szétzúzva.
Nincs, nincs menekvés.

El a len cérna gyerekkoromból.
A szekrénybe
nyúltam érte, s mindig ugyanott volt,
mindig ugyanonnan bújt ki a napfényre.

El a légpuska, halott bátyámé,
tárgy ugyan, de emlék.
Kérdés-felelet, lutheránus káté,
most már mit felelnék?

El a rugós zsebkés, a stuttgárti,
arra emlék,
hogy éltem ott. Ó, az hogy tud fájni!
S hogy a várost ugyanúgy elemelték.

El a len cérna, el a légpuska,
el a zsebkés.
Futamló csillagok! Az ég puszta
mezein elomló derengés.

Aranyeső

Előbb virágzik, aztán levelezik.
Megfordítja a világ törvényeit.

Amikor észrevette húszévesen
világra derengő, kétkedő szemem,

hogy az a csúnya, az a vézna bokor
virágot szült, az utca tiszta mosoly,

megijedt tőled, világ, de megcsodált.
Kezdetedet és végedet egyaránt.

Mentem az utcán és lányokra leső
szemem elé tűnt a szép aranyeső.

Nem kizöldült, hanem kinyílt valami:
az aranyeső hirtelen szirmai.

Álltam az utcán, és nem tudtam, mi az.
Ki vagyok én, és mi ez a furcsa gaz?

Ki dob virágot a lábaim elé?
Ki megy a földön túl égboltja fölé?

Hogy észrevettem azon a reggelen,
szinte megfordult a világ is velem.

Nem tudtam addig, hogy van ilyen bokor,
nem láttam én addig effélét sehol.

Hogy forzícia? És hogy aranyeső?
Aranyba forrott velem a levegő.

PÉTER LÁSZLÓ

Arisztotelész a magyar népköltészetben

Különös cím, de mindjárt megvilágosodik. Kezdjük Borbély Mihállyal (1882–1954), az írástudatlan egyházaskéri (verbicai) napszámossal, Kálmány Lajos mesemondójával. A szélütése után, egyik karjával még nehezen boldoguló „nótás pap", a magyar népköltészeti gyűjtés klasszikusa, 1913. január végén olyan mesemondóra talált, aki képes volt neki egész héten keresztül újabb és újabb meséket, népi anekdotákat, példabeszédeket tollba mondani. „A hét végén – írta Kálmány – mielőtt a falu elhagytam volna – mert halaszthatatlan dologra hívták emberemet – azt kérdeztem tőle: hogy ha máskor, mikor már elvégezte a sürgős dolgát, eljövök, tud-e még újakat mesélni? A kívánt feleletet kaptam: hogy még sok mesét tud. Ekkor már húsznál több hagyományt lejegyeztem tőle. Tudva, hogy kevesebb számú s terjedelmű mesék is vannak külön könyvben kiadva, megvillant agyamban, hogy Borbély Mihály meséit – így hívják a mesemondót – külön kötetben lesz érdemes kiadni. Azóta sokszor foglalkoztam az eszmével, meghánytam-vetettem a dolgot, s a végső eredmény – mint látjuk – az lett, hogy a tőle lejegyzett hagyományok külön kötetben láttak napvilágot."

1

Ezt Kálmány a *Hagyományok* címmel a következő évben, 1914-ben megjelent gyűjteményének *Borbély Mihály mondása után* alcímű 2. kötetében, a bevezetőben írta. S így folytatta: „Más alkalommal, mikor folytattam a gyűjtést, már több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál vagy drasztikusságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni, de azért bő szüretje volt a használható mesének. Így jött létre ez a gyűjtemény, mintegy két hét alatt, mely, ha a jegyzetekben közlött változatokat kihagyom is – mert ezek, mint első pillanatra látható, nem Borbély Mihály meséi – rendes kötetkönyvet töltenek meg."

Ezzel az elméleti megfontolással, ezzel a kötettel vált Kálmány Lajos a magyar népköltészeti kutatás egyéniségvizsgáló módszertani irányzatának, „iskolájának" úttörőjévé. Igaz, Sopronban Johann Reinhard Bünker múzeumigazgató már 1906-ban kiadta egy kötetben a hienc utcaseprőnek, Kern Tóbiásnak (1831–1916) meséit, de ez inkább kuriózum volt, német nyelvjárásával és nem magyar mesevilágával nem termékenyíthette meg a magyar kutatást. De Kálmány újítása és a szibériai mesemondó asszonynak, N. O. Vinokurovának az orosz tudóstól, M. K. Azadovszkijtól (1888–1954) Helsinkiben 1926-ban megjelentetett kötete Ortutay Gyulát (1910–1978) arra ihlette, hogy a szabolcsi, ugyancsak írástudatlan, ruszin eredetű Fedics Mihálytól szintén vaskos kötetre való mesét jegyezzen le, és adja ki 1940-ben. Tanítványai és tanítványainak tanítványai azóta száz számra fedezték föl a csíkszentdomokosi Albert Andrástól a cigány Ámi Lajoson, a bukovinai szé-

kely Palkó Józsefnén, a bagi Pandur Péteren át a zsombói Tombácz Jánosig a nép tehetséges mesélőit, s adták ki számos kötetben csodálatos mesekincsüket.

2

Kálmány említett kötetében olvassuk Borbély Mihály következő rövid példázatát:

Vót ëgy embör, az apja mán üdőses vót, nem szerette, hogy az apja az asztalná övött vele, mer nem tudott mán úgy önni, mint ű; hanem úgy övött, mint a gyerök. Itt osztán az embör úgy gondóta el, hogy hát csinál az apjának vályút. Hozzá fogott vályút csináni.

Möglátta a gyeröke, hogy csináli az apja a vályút; azt kérdözi az apjátul: „Mit akar ken' ebbül csináni, édösapám?" „Ebbül csinálok – mondja az apja – öregapátoknak vályút, mer mán nagyon öreg, në az asztalná ögyön, hanem ebbül a vályúbul!" Akkor mondta a gyermök: „Ugyë, édösapám, ha ken' mögöregszik, én is kennek ilyet csinálok, hogy ken' is abbul ögyön?

Az embör mindjá összedarabóta a fát, nem csináta, mer eszibe jutott, hogy ű is lösz öreg embör.

Gyerekkoromban, 1930 körül, én is hallottam ezt a történetet, vagy székely (csíkmadarasi születésű) apámtól, vagy bácskai (veprődi) anyámtól. Mi csak tréfálóztunk vele, vályú helyett fatányért emlegetve…

3

Az Irodalmi Újság 1954. március 13-i számában megjelent egy addig ismeretlen fiatal írónak, Sánta Ferencnek (1927–2008) megdöbbentő elbeszélése. 1952-ban írta. *Sokan voltunk* címmel erdélyi családjának szörnyű nyomoráról adott szinte hihetetlen képet. Ez a novella intonációja:

Már harmadik hónapja éheztünk, s két hete csak egyszer ettünk egy nap. Anyám már marokkal mérte a puliszkát. Egy marék, két falás, másnapig semmi. Négyen gyerekek ágyban feküdtünk a nagy pokróc alatt. Ott melegedtünk, és láb alatt sem voltunk. Apám már nem járt napszámba, élet után. Eleget próbálta. Sok volt a szegény, kevés a gazda, neki nem jutott.

Hihetetlennek hatott, hogy a nagyapa, látva családjának éhezését, kilátástalanságát, hogy könnyítsen terheiken, önkéntes halált vállal. Elhagyja családját, és föl a hegyekbe, a mérgező gázzal teli barlangba vonul. Fia, menye elfogadja e rettenetes szándékot. Az elbeszélő, az unoka, Ferike, egyes szám első személyben beszél:

Jaj, a Büdös. Aki csak belészippent, mind megfullad egy sorban. Onnan élő fia ki nem jön. Ha madár belérepül, ki nem száll, mert meghal. Nagyapám is meghal. Csak vigyázzon, baja ne essék, apám is mondta, mikor utána szólt. Pedig nem jön vissza. Hát éppenséggel oda ment, és apám akarta, anyám is hagyta, hacsak nem ők küldték. Jaj, édes Istenem, nagyapám! S utána sem mennek, nem is akarnak, én sem tudok.

Még hihetetlenebbé teszi a történetet, hogy Sánta a tragédiát nem egyedi esetként mutatta be, hanem mintegy közösségi szertartásként, meggyökeresedett gyakorlatként, önpusztító népszokásként.

Volt már egy hónapja, hogy más mesélte, és azt mondta, ez a rendje. Csak azt nem tudtam, hogy így csinálják, és így készítik. És éppen a nagyapámnak. Jaj, jó Istenem, merre tart már?

Másnap az unoka az apjával elment a barlangba:

A barlang szájában megtaláltunk mindent. Szép sorjában rakva ing, gatya, kabát, a nagyapám holmija. Legfelül a kucsmája, lenyomtatva egy kővel. A fejszéjét elvitte magával.

Az utalást, hogy *ez a rendje*, megerősíti a novella befejezése:

Lejjebb, a barlang feneke felé még egy holmi feketéllett. Megismertem. A Csűrös Ignácé volt. Azért még nem jött senki, s talán ezután sem jön majd, mert még így is látszott, lyuk lyuk hátán, egy garast sem adna érte senki.

Monográfusának, Vasy Gézának Sánta Ferenc elismerte, hogy tud ugyan ilyen előfordult esetről, de ezek nem voltak általánosak (1975). Az ilyeneket a halállal foglalkozó tudomány, a tanatológia a vudu (*woodoo*) hitvilág különös eseteiként tárgyalja. Több hazai példát Szenti Tibor ismertetett. Sánta Ferenc aligha hallott erről. Honnan vette hát e megrázó – és kétségessége ellenére valószerű – történetet?

Semmiből semmi sem lesz. Sántát – az átélt élethelyzeten kívül – két hatás is befolyásolhatta. Gondolhatunk arra, hogy őt átlagon fölül érintette a népköltészet, a népmesék és népballadák világa. Apja és annak a nagyapja kifogyhatatlan bőséggel szolgáltatta a csodás – tündéri és boszorkányos – mesevilágot. Dédapja faluszerte híres sepsibükszádi (Háromszék m.) mesemondó volt. Ő maga később nagy meseolvasó volt; első emlékezetes könyvvásárlása Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményének 1943. évi háromkötetes kiadása volt. „A gyermekkorom – vallotta – úgy telt el, hogy az apám mesélt. Íróságom gyökere voltaképpen oda nyúlik vissza, az ő meséibe.” Ám a népmesék közt sem találunk párhuzamot kínáló történetet.

Vasy Géza viszont talált, még hozzá Erdélyben, az irodalomban, Nyírő József (1889–1953) *Kopjafák* (1933) című kötetében két olyan novellát (a XVI. és a XX. számút), amelyek egymással is, Sánta elbeszélésével is rokonok, és akár öntudatlanul is hathattak a fiatalabb íróra. Olyannyira, hogy Sánta még egy pályakezdő elbeszélésében (*Naphoz érő tűz*, 1954) hasonló témát, a magát fölöslegesnek tartó öregember önkéntes tűzhalálát dolgozta föl.

4

Sánta Ferenc elbeszélése kegyetlen ugyan, de indítékában eltér a következőtől, amelynek alaphelyzete csaknem azonos, mégis az író tollán lényegesen mássá formálódott. Az alábbi történetben az indíték, a szegénység azonos, ám a nagyapa nem önként vállalja, hogy tehermentesíti családját, hanem – mint a korábban megismert folklorisztikus anyagokban – a fiú kényszeríti rá. Nem hitvány köntösre, nem vályúra, hanem a kíméletlen halálra. S itt

is fölvetődik ennek az embertelen gyakorlatnak közösségi érvénye, múltbeli népszokásszerű jellege.

Az 1968. évi *Érdekes kalendárium* közölt egy japán népmesét. Valamikor, adta elő a történet, szörnyű szokás uralkodott Japánban. „Amikor egy parasztember vagy parasztasszony megöregedett, beletették egy nagy kosárba, s elvitték a hegy lábához, hogy ott – ahogy mondták – isten gondjára bízzák. De bizony nem istenre bízták, hanem a keselyűkre, akik a szegény tehetetlen öreggel ugyan hamar végeztek. »Mit lehet csinálni, nem dolgozik, nem pusztíthatja a kenyeret« – mondogatták."

A mese éppen egy ilyen öregemberről szólt. Nagyapa, fia, unokája elindultak kora hajnalba a messzi hegy felé. A hosszú úton az öreg elfáradt; betették a kosárba, vitték. Miután megérkeztek, az öreg kiszállt a kosárból, elbúcsúztak tőle, otthagyták.

Innen szó szerint idézem:

Mikor az apa és fia egy szakadékhoz értek, az apja megszólalt:

Na, ebbe beledobjuk a kosarat, elvégezte a dolgát…

Ne dobja el, édesapám. Hiszen nekem is szükségem lesz rá, ha édesapám megöregszik…

5

A kalendáriumot frissen olvasta a nagybánhegyesi szlovák mesemondó, Farkas Andrásné Drágos Zsófia (1905–1997), és csodálatos emlékező- meg előadóképességével a maga észjárása szerinti mesét alkotott belőle. Mégpedig szlovákul is, magyarul is. *Folklorizálta* – ahogyan szaknyelven mondjuk. Kétnyelvű mesetudományát a hazai szlovák népköltészeti kutatás kitűnő szakembere, egykori hallgatóm, a néprajz kandidátusa, Krupa András, 1981-ben hangszalagra vette, s 1984-ben Békéscsabán *Rozprávky ňaničky Žofky – Zsofka néni meséi* címmel egy kötetben kiadta. Előadásában terjedelmesebb a történet, Zsofka néni érzelmibb szálakkal érzékeltette az unoka szeretetét, ragaszkodását a nagyapjához, keményebb vonásokkal ábrázolta a kegyetlen fiú kérlelhetetlenségét. De idézem az unokát, amikor a nagyapát otthagyva az égi madaraknak, az apja a kastól – a kosártól – meg akart szabadulni:

Nem, édesapám, ez jó lesz magának. Ha maga is megöregszik, akkor ebbe a kosárba fogom magát is kivinni a hegy lábához.

6

Nem ismerem a japán folklórt, nem tudom, mennyire volt a történeti néprajzban megalapozott a mese, amely Zsofka nénire ennyire hatott. De Vasy Géza abban is kezemre járt, hogy fölhívta figyelmem a japán írónak, Hicsiró Fukazavának (1914–1987) elbeszélésére (*Zarándokének*, 1956), amely – szerinte – tudatosan a hűvösen tárgyilagos néprajzi leíró tanulmány felé tolja el az elbeszélést. „Ezzel egy valamikori nyilván többé-kevésbé eleven népszokást megbízható pontossággal tud elénk varázsolni…" Az író azt sugallja, hogy a japán közösség íratlan szabályai szerint hetvenedik éve után mindenkinek önként az utána következő nemzedékekre kell hagynia mindenét. Távozásának, akár Sánta novellájában, bizonyos szertartása van, a keleti nép jellegének megfelelően összetettebb, mint a magyar,

és ezzel elrejti a tragédiát. Ryn anyót a fia a hátán viszi föl a hegyre. A „zarándokút” végén a meginduló havazásban hagyja magára, hogy megfagyjon. A zarándokút és az első havazás egybeesése az elhagyott közösség szemében – mutat rá az elbeszélés másik elemzője, Nyilasy Balázs – a legnagyobb szerencsének, a tiszteletre méltó élet betetőzésének, a legméltóbb halálnak számít.

Föltehető, hogy Fukazava mondanivalóját népének folklórjából merítette.

7

1949-ben a Magyar Nyelvőrben *Régi ráolvasás a népnyelvben* címmel idéztem ugyancsak Kálmány Lajosnak egy másik gyűjteményéből (*Szeged népe*. 1891. 3. k. 150.) ezt a rövid bájoló imádságot: *Főd anyám, torkom fáj, néköd panaszolom, gyógyítsd mög!* Az irodalomtörténet már rég ismerte változatát Bornemisza Péter *Ördögi kísírtetek* (Sempte, 1578) című prédikációs gyűjteményéből.

Az, kinek az torkába ereszkedett

Föld, édesanya, tenéked mondom először: ennek a torkában erős pőrös torok ereszkődett, torok gyíkja, béka levelegje, nyák foga: oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson, erős pőrös torok, gyíkja, béka levelegje, nyák foga, disznó szakájja, kelevénye oszoljon, romoljon, Istennek hatalmából, Boldog Anya parancsolatjával.

Bornemisza ráolvasó imádságával foglalkozott Horváth Cyrill, Thury Etele, Bolgár Ágnes, Heller Bernát, sőt a híres nyelvész és etnológus, a finnugor népek nagy kutatója, K. F. Karjalainen (1871–1919) is. Egyikük sem ismerte Kálmány közlését. Lelkendezve írtam: „Bájoló versikénk a néphagyomány búvópatakjában 1578 óta 1891-ben bukkant föl újra: a közbe eső háromszáz éven át csupán »a nagy népi emlékezet« őrizte meg ezt a mélyen pogány hagyományt.”

8

A vályú példabeszédének is megvan a háromszáz év előtti változata. Bornemisza, ugyancsak az *Ördögi kísírtetek*ben, a reformáció nagy alakjának, Martin Luther munkatársának, Philipp Melanchtonnak (1497–1560) *Locorum communium collectanea* (Közhelyek gyűjteménye) címmel Johannes Manliustól összegyűjtött könyvében. Első kiadása már 1562-ben megjelent Bázelban, a második Bautzenban 1565-ben, a harmadik Frankfurt am Mainban, 1566-ban. A sűrűn ismétlődő kiadások a mű népszerűségének, gyors terjedésének bizonyítékai. Hamar eljutott Bornemisza kezébe is. Kritikai kiadásának gondozója, Eckhardt Sándor szerint a magyar prédikátor legkedvesebb olvasmánya lett. Belőle vette e példázatot is:

Midőn egy [ember] az apját berekesztötte volna, és szégyenébe titkon tartaná, küld egy ollykor fiátul hitván posztóból köntest nekie: az kis gyermek egy darabot elszakaszt, és mondja: Apa, ezt elteszem, és én is neked illyenből csináltatok köntöst. Ezt hallván [az ember] az gyermektül, meggondolja, Isten hogy szól ki belőle, és az Atyát szép tisztességen kezdi tartani.

Manlius latin szövegéből értjük meg az archaikus magyar fogalmazást. A fiú az aggok házába, „börtönébe" akarta záratni (*in carcerem incluserit*) apját, mielőtt a már tönkrement köntöst (*miserit illi per filium vilem pannum ad tunicam*) elküldte volna neki. Antti Aarne és Stith Thompson nemzetközi mesenyilvántartásában ez a 980B számot kapta.

Eckhardt szerint ez a történet az egyik legsikerültebb francia verses elbeszélés, *fabliau, A kettévágott lópokróc (La housse partie)* tárgya is (AaTh 980A). Ez ennek a motívumnak további kapcsolataira, még messzibb szálaira utal.

Közvetlenül ez előtt idézi Bornemisza – szintén Manlius nyomán – az alábbi példázatot:

Mondják, midőn egy apát az fia el-kihurcolná üstökénél fogva az kapun kívül, és az sárba tapodná, és verné. Mond az atyja: Haggy el, fiam, mert én az atyámot csak az ajtóküszöbig vontam.

Ez a 980C motívum. Ennek ismerjük a legnagyobb múltját: már Arisztotelész (Kr. e. 384–322) közölte híres *Nikomakhoszi etikájának* 7. könyvének 7. fejezetében (1149b). Első magyar fordításában (1873) Haberern Jonatán így tolmácsolta:

Így példának okáért bizonyos ember, menteni és igazolni akarván magát az iránt, hogy atyját veri, úgy szólt: ez is verte atyját, s ez megint az ő atyját, aztán pedig fiára mutatván mondá: ez is, ha majdan megemberedik, engemet fog verni, mert ez [a] valami velünk született. Más [ember] pedig, kit a fia vonszolt, azt arra figyelmeztette, hogy az ajtónál tovább ne vonszolná, mert ő is csak addig rángatta atyját.

E motívumunknak ez a legrégibb forrása: Kr. e. 330 körül rögzült *papíroszra*. Nem csodálatos, hogy írástudatlan magyar parasztok emlékezete évezredeken át megőrizte a görög filozófus erkölcsi példázatát?

Nyilván nem Arisztotelész találta ki, hanem ő is a korabeli folklórból merítette. Valószínűnek tartom, hogy a másik két rokon motívum is az antikvitásban gyökerezik, csak nincs írásos nyoma. Föltételezem, hogy német vagy francia folkloristák már tüzetesen földolgozták Manlius művének irodalmi és folklorisztikus forrásvilágát, s több más motívumnak is megtalálták antik eredetét.

Bornemisza után Dugonics András (*Példa beszédek és jeles mondások*, Szeged, 1820) is megírta:

Némely szeles ifiú össze veszvén édes attyával, őtet a földre leverte, és ősz hajánál fogva kiakarta őtet az udvarra hajtani. Hogy attyával a küszöbre ért, állj meg (úgymond), fiam! A küszöbnél tovább ne hurcolj; mivel én se hurcoltam tovább atyámat.

György Lajos *Világjáró anekdoták* (1941) című gyűjteményében Vas Gerebennek cigányadomaként, cigányos fonetikával előadott változatát (1856) közölte:

Az öreg dádé összeveszett fiaival. A fiúk jól helybenhagyták apjukat, s végezetül lábánál, üstökénél fogva ráncigálták ki az udvarra.

Megálljatok, bibasok! – szólt az öreg, mikor a küszöböt elérte –, ín is csak eddig húsztam azs apámat!

Illyés Gyula bizonyára saját fülével hallotta, de nem sejtette, hogy több ezer éves történetet ismétel, amikor a *Puszták népe* (1936) 9. fejezetében családjuk ismerősének, bizonyos Pálinkás bácsinak *szavajárásaként* adta elő:

Amikor fia a közös szobán és konyhán át hajánál fogva a cselédház küszöbéig húzta, Pálinkás bácsi így szokott felkiáltani: „Itt már engedj el, fiam, én is csak eddig húztam az apámat!”

Bálint Sándor kiváló mesefája, Tombácz János (1901–1974) a rá jellemző szerkesztési tehetségével remekül fogta a két motívumot – a vályúét, pontosabban fatányérét (980B) és a hajánál fogva vonszolást (980C) – egyetlen – szerinte ötven-hatvan éve megesett! – történetté, és olvasztotta terjedelmesebb, kerek mesébe. Ez mindkettőnek a legtökéletesebb, 1961–1972 közt lejegyzett megtestesülése. Ezt, éppen terjedelmi okból, nem idézhetem.

A motívum legfrissebb megörökítése névrokonomnak, a grafikusművész Péter Lászlónak (*1958) nevéhez fűződik. Az 1883-ban Bukovinából az Al-Dunához telepített Székelykevén született és nevelődött föl. Ott jegyezte föl 1980 táján ezt a változatot:

– Jaj, jaj, állj mán meg, fiam, egy szóra. Az Istenétt, ne vígy tovább!

– Aztán métt ne, édesapám? – morogta dühösen vissza.

– Azé, fiam, me tudd meg, hogy annak idejin, én es csak a küszöbig cibáltam el az öregapádot, de aztán meg eleresztettem!

A hazai kutatásban Jung Károly figyelt föl az öregek megbecsülésének rokon motívumára (AaTh 981), délszláv párhuzamokat is bemutatva (*Elbeszélés és éneklés*. Újvidék, 2004).

9

Följegyeztem 1966-ban, hogy a tévé bemutatta Edmund Morris (*1940) angol író *Álom és valóság* című drámáját, amely ugyanerre a motívumra épül. Csaknem fél évszázad távolából részletekre már nem emlékszem. De ezzel az adalékkal is érzékeltetni akarom, hogy a folklór és az irodalom kölcsönhatása ebben is érvényesül. Az antik népköltészetből középkori irodalom, abból ismét népköltészet lett, amely újból irodalommá emelkedett. *Mint a víz körforgása a természetben: eső, pára, felhő, eső…*

10

Az *Elementargedanke, Völkergedanke* a híres német etnológusnak, Adolf Bastiannak (1826–1905) világszerte elfogadott műszava: azt a minden népben élő, *elemi gondolatot* jelenti, amely nem egyik vagy másik népnek jellegzetessége, hanem az emberiségnek általánosan sajátja. Abban nem föltétlenül kell egyetérteni, hogy az efféle elemi emberi gondolat, ötlet, motívum a finn földrajz-történeti iskola szerint néptől néphez terjed, avagy az emberrel vele születik; *fontos, hogy van és közös*. Ezen az azonosságon belül azonban minden közös szükségszerűen bizonyos nemzeti sajátságokat ölt. Ahogy Pindarosz írta: *Idiosz en koinoi*. Egyéni a közösben.

Évszázadokon és világrészeken át ilyen egyetemes emberi, elemi gondolat a gyermeki hálátlanság mesei tanulsága.

ALFÖLDY JENŐ

Közelebb a látomáshoz

JUHÁSZ FERENC: A GYERMEKKOR CSONTVÁZA – ÚJ VERSEK 2006–2010

Kossuth Kiadó
Budapest, 2010
164 oldal, 2490 Ft

Ha nagy életmű gyarapodik új verskötettel – mint most Juhász Ferenc költészete *A gyermekkor csontváza* metaforikus című könyvével –, leemelem a könyvespolcról a szerző régi köteteit, hogy fölidézzem: mely versei ejtettek ámulatba ifjú koromban, melyikért s miért is rajongtam később, s milyen művei okoztak csalódást, sok fejtörést, évtizedekig tartó töprengést, küzdelmet a minél értelmesebb, vitára is kész, bizalomteli befogadásra. Sokszor arra gondolok: ha a költő egész életében harcol és szinte vért izzad a Versért, az előzőknél újabbért, izgalmasabbért és emberibbért, akkor kritikusa vesződjön és emésztődjön vele együtt. Szenvedje meg befogadói élményét, véleményét, a maga igazát, jobban, sokkal jobban, mint a versenypályákon a szurkolók, a fogadók, a totalizatőrök, akik másnap bepólyált torokkal borogatják túlerőltetett hangszálaikat, s erőtlen szavakkal ócsárolják a futballcsillagot, amiért rossz napot fogott ki. A kritikus is megszenvedett lelkiismerettel, sok-sok olvasással, önmagát fölülmúló bátorsággal, szembenézéssel és jóakarattal kezelje költőkortársait. Legyen, ha kell, az ördög ügyvédje, de a műélvezet angyalait, a művészi befogadás múzsáit semmiképpen se mellőzze, velük jut többre.

Ismételten áttekintettem s átgondoltam, kik és mit írtak-mondtak a költőről a nála idősebb vagy vele egyívású mesterek, Németh László és Kassák Lajos, Pilinszky János és Csoóri Sándor, Vas István és Weöres Sándor, Nagy László és Tornai József, Domokos Mátyás és Kiss Ferenc, Ágh István és Csanádi Imre. Vagy a nagy megértő: Somlyó György. Vagy legelső költő-ismerősöm, Jékely Zoltán. Vagy a költőfejedelmi jogarát Juhász Ferencnek egy kézfogással átadó, utolsó évébe lépő Illyés Gyula. Vagy a Juhász Ferenc által hálásan emlegetett irodalomtörténész, Pomogáts Béla *(Szivárványcsönd)*. Megnéztem azok vitairatait is, akik elvi kifogásokkal, más költészettípusokon „hitelesített" érvekkel bombázták, torpedózták és találták telibe, vagy vétették el hol ennél a művénél, hol annál a korszakánál Juhász Ferenc poézisét (Eörsi István, Faragó Vilmos, Radnóti Sándor, Könczöl Csaba). Olykor eltalálták, megrendítették, de soha el nem süllyesztették. A veszély elsősorban nem is a kritikák felől fenyegette a költőt, hiszen a különféle elméletek hamar elhasználódnak. A gadameri, derridai és egyéb eredetű kritikákban jórészt éppúgy

elkopott vagy elkopik a fogalmi bázis hitelessége, mint a lukácsgyörgyisták vagy a sznobisták írásaiban. Vészesebben tátog viszont a költőkre, így Juhászra is a közöny, az agyak vers iránti ellustulása, a metaforikus kifejezés iránti érzéketlenség, a nyelv elsilányítása, a nyelvi globalizmus szürke unalma, a versnépszerűsítő fórumok és a versolvasók ritkulása.

Juhász Ferenc költői világában elsőül kell említenem a nyelvi kifejezés gazdagságát, magyarosságát és nyelvi pontosságát. Nem hihetem el, hogy hiába építette meg életműtemplomát, vagy ahogy Ágh István írta, katedrálisát. Költői nyelve viszonylag sikerületlenebb műveiben sem halványodik el – a halmozott önismétlések ellenére sem –, nyelvezete mindig ép, tiszta és világos, összetett képei elbírják a szemléleti-logikai ellenpróbát. Akkor is, ha József Attila-i *rejtelmek zengenek* műveiben, akkor is, ha titokzatos, Ady Endré-s szimbólum-csodákban, kassákosan merész, bartókosan, Weöres Sándor-osan szürrealisztikus képek áradatában beszél a lét nagy titkairól. Hosszú mondatai, összetett képei lázasan megiramodó, majd elcsituló hullámzásukkal segítik az olvasói koncentrációt (persze csak a ráhangolódni hajlandókét). Képeinek erős ingerhatása, az avantgárd hagyományokra emlékeztető harsánysága, egy-egy szó sokszori, felkiáltójeles ismételgetése nem engedi el figyelmünket. A részelemek önmagukban is, egymáshoz kapcsolódásukban is érdekesek, izgalmasak. Csupán azt érti meg nehezen a parnasszista, bídermeier-népies, impresszionista, szocreál vagy fogalmi-absztrakt, s még ki tudja, milyen beidegzettségektől és „elvárásoktól" szabadulni képtelen kritika – meg az általa befolyásolt közönség –, hogy a világ dolgai mindig új és újonnan megfejtendő titkokat hordoznak magukban. A szintézis a sokoldalú, térre és időre, kozmikusra és parányira egyaránt összpontosító analízisek sokaságából jön létre a versekben, poémákban, époszokban. Nehezen megmagyarázható szorongások, a lélek szülési görcsei és halál-előérzetei támadnak föl a lélekben – az ősöktől örökölt, eleve belénk programozott és a tapasztalati úton kialakult előérzetek, félelmek, a számunkra kimért létidő érzékelése szerint. Idebent idegeink és ösztöneink, odakint az ókori isteneknél és a középkori „csillagóráknál" alig jobban kiismerhető és követhető kozmikus események alakítják a szubjektív időt. A természetben és a társadalomban pedig minden percben döntések történnek sorsunkról, és valamiképpen mi is befolyásoljuk mások életét. Juhász Ferenc költészetében évmilliós, évmilliárdos földtani gyűrődések, őskövületek, kihalt lények, fajok várják és provokálják a titkok titkainak megfejtését, és csillagászati távcsöveken túlmenő látomások fürkészik a végtelen űrben száguldó naprendszereket és meteoritokat. A mikrobiológusok mikroszkópjain és az atomfizikusok jelzőberendezésein látható parányok mozgását követik titokzatosan működő érzelmi hajlandóságaink. Egyéni és nembeli fennmaradásunkra való hajlandóságunkat hormonok, nyiroknedvek, immunanyagok és a génjeinknél is kiismerhetetlenebb, talán már nem is anyagi természetű kódok befolyásolják, s ezeket is de jó lenne követni tudatunkkal. A tudással meghosszabbított költői ösztönök nyughatatlanul szeretnék megismerni, megfejteni és az egyszeri életről tudhatót és a tudhatón túlit. Juhász Ferenc költészete számomra főként a tudásvágy művészi kifejeződése, az élet és a teremtett világ, a legszűkebb és legtágabb környezet féltése.

Mindezt, ha más szavakkal is, elmondták mások is. De néhány olyan esztétikai jelenségre is szeretnék kitérni, amelyről ismereteim szerint Juhászt illetően ritkán vagy sehogyan sem szólt a kritika. Főként azt emelték ki (igaz, olykor a költő nyilatkozataival egybehangzón), hogy képalkotási elvének lényeges vonása a nyelvi biztonság mellett a *tárgyi*

pontosság és a *megjelenítő pontosság*. Ez igaz – a költő leírásai, hasonlatai rendkívül plasztikusak, metaforái megjelenítők, átgondoltak és érzékletesek. Költészete és a vele egykorú természettudományos világkép, a történettudomány és más diszciplínák között eltéveszthetetlen megfelelés áll fenn, korántsem csupán a Juhász életével sokáig egyidejű marxizmus szintjén. De a pontosság mellett elhanyagolták – elhanyagoltuk – a versek nagy holdudvarú szimbolikus képeit, összetett, opálos fényű képeinek gyakorta nehezen magyarázható sejtelmességét. Közbevetve: ahogy Szerb Antal írta, a *homály* fokozza a költőiséget, és gondolkodásra késztet, míg a *köd* csak látászavart okoz. A gondosan megteremtett „versvalóságban" (ez Juhász szava), a „homályos" szimbólumokban van valami éteri, anyagon túli lelki valóság is, mely empirikusan nehezen megismerhető, és fogalmilag nehezen értelmezhető. Erre a lelki valóságra képesek vagyunk ráhangolódni, ha például Vörösmarty *Délszigetének* és *Tündérvölgy*ének, Babits „szecessziós" verseinek vagy Weöres Sándor látomásverseinek már valamennyire jó befogadóivá nevelődtünk. Egy-két példa segítségével szeretném megvilágítani azt, amire persze több is van Juhász Ferenc poézisében. *A múlt-idő arany-ága* című, ifjúkori antológiadarabot sokan ismerik: az elsüllyedt gyerekkorra visszarévedő melankólia legköltőibb kifejezései közül való. Hangulata fölidézi azokat az egykori állapotainkat, amikor magányos merengéseinkben, főként a természetben szemlélődve megéreztük a Mindenséget és az Időt, amely megállt, és szinte érzékelhetővé vált a levelek neszeiben, a madarak, békák és bogarak zsongásában, saját vérünk lüktetésében. Ez az élmény más szinten megszólalt a hatvanéves Juhász Ferenc művében is, a *Bánatvirág*ban *(A tízmilliárd éves szív* című kötetben) és másutt. Tömény líra ez is, a megfoghatatlan érzések érzékeltetése, s közben fölülmúlhatatlan művészi szépség, akkor is, ha elemei nem szokványosak, hanem az analitikus, ugyanakkor szintetikus, elvonatkoztató elme újszerű termékeiként jöttek létre. Úgy, ahogy Babits Mihály teremtett szépséget a fanyar bűzű, pormacskás szemétből *A világosság udvara, A csengettyűsfiú* című s más verseiben. Ez a képesség volt meg már Juhász korai korszakában. A sok önismétlésben – ami kétségtelenül túlteng Juhász több művében –, észre kell venni a kristályosodási pontokat. Azokat a váltásokat, ugrásokat, amelyekkel új esztétikai minőség áll elő. Más a *Krumplivirág,* más a *Múlt-idő arany-ága* és megint más a *Bánatvirág* melankóliája. Juhászt inkább robusztus egyéniségnek ismerik (és ismerik el vagy kárhoztatják), holott olyan sokféle, törékeny és légies lelki valóságot, költői valóságot teremt, mint talán még a vele rokon lelkűek sem, a vele sokszor párban említett „ikercsillagot", Nagy Lászlót is beleértve.

Mindemellett az sem kétséges, hogy a jövőt alapozó, fennmaradásunkat segítő emberi törekvésekből – a költészet több ezer éves fennállása óta először – Juhász Ferenc formált magasrendű és ízig-vérig modern, a világirodalom újításait bartóki módon magába építő művészetet. Munkáját ugyanolyan illetékességgel végzi, mint amellyel például az absztrakt festészet valamely mestere álmodja meg és értelmezi személyes ihletettséggel a ki tudja, meddig megfejthetetlen titkok világát, amelybe hatolva fürtösen sokasodó új titkok merednek rá a művészre, a költőre is. Goethe esztétikai programjától sem áll messze Juhászé: „Fürkéssz a lét műhelyében, / Mindig egészet a részben. / Villámfénnyel így hatolsz be / A nyitott, szép rejtelembe". Juhászt olvasva úgy érzem, most már Vörösmarty szavával mondva: „Az ember feljő, lelke fényfolyam, / A nagy mindenség benne tűkrözik...". Máshonnét idézve e nagy elődöt: „Most a világ beszél". De szívesen gondolok Juhászról a

ritkán emlegetett Vályi Nagy Ferencre is, aki először szólt versben kétszáz évvel ezelőtt a mikroszkopikus parányok világáról, csillagászati méretekkel vetvén össze őket: „Itt a fő, szem, szív, erecskék, nyak, / Belek, hártyák annyira véknyak, / Hogy csak bámulva képzelem” *(A rothadt vízcsepp)*. A polihisztorkodó régi költő a segédeszközök nélkül nem látható organizmusok létét ugyanúgy a teremtés csodáinak látta, mint a cetet, delfint és a csillagokat; Juhász elődei között látom őt is.

*

Fellapozom Juhász Ferenc azon műveit, amelyek az első pillanattól kezdve lázba hoztak, amelyekről szentül hittem, hogy korszakalkotók, s amelyeket ma már klasszikus alkotásoknak tartok. Számos kisebb dala, rövid költeménye mellett ilyenek bartóki ihletésű meséi – *A halhatatlaságra vágyó királyfi*val és *A csillagszemű juhász*zal az élen –, a *Templom Bulgáriában, A szarvassá változott fiú*..., a *Vers négy hangra*..., a *Babonák napja*..., *A gyűlölet és a szerelem koronája,* a *József Attila sírja,* a *Latinovics Zoltán koporsója*...,– és számos éposz *A halottak faggatás*ával, *A tékozló ország*gal, a *Történelem*mel. És újra megnézem verseit a töprengéseimre és hitemben való megrendülésre okot adó középső korszakából. A *Szerelmes Hazatántorgás* című kötetben a címadó verset első olvasásra remeknek tartottam, s korántsem egyedül ezt. Ám a *Téli nap* meg a *Boldogság* mindennapisága nehezen fért össze ízlésemmel, amely negyven éves koromban, lehet, hogy kezdett kissé megcsontosodni. Magamat nézem gyanakodva most, mint akkoriban a költő „hosszúverseit”. Boldogság, ugyan! – gondoltam. Hogy jön ahhoz egy nagyformátumú költő, a csillagászati, kozmológiai, a mikrobiológiai és a művelődéstörténeti világmindenség beavatottja ahhoz, hogy ennyire hétköznapi és ennyire *partikuláris,* vagy – mondjuk inkább így, a sokáig megszívlelt Lukács György iránti tapintattal: – ennyire *privát,* ennyire magán-érdekű legyen? Számomra nem tetsző társadalmi *különbékét* is beleéreztem Juhász akkori lírájába, az egészen más korszakban működő nagy költővel, Szabó Lőrinccel mondva – igen, ellene is voltak kifogásaim, csak hallgattam róluk, mert a hosszú éveken át mértéken fölül megbélyegzettet nem akartam bántani. („Különbéke?” épp amikor mindent betölteni készül a gyilkolás, a bűn a rettegés, a Háború? – gondoltam kedvencemről, a *Te meg a világ* költőjéről.) És a minden ember számára kívánatos, de csak viszonylagosan elképzelhető *boldogság* vajon valóban a nagy költészet tárgya lehet-e? – És itt következik mindaz, amit fontosabbnak tartottam a magánügyeknél. Amivel költő-kortársaim közül Illyés, Vas, Kálnoky, Csoóri, Ratkó, Sütő András, Mészöly Miklós, Fekete Gyula, Petri György, Galgóczi Erzsébet, Tornai, Utassy, Tóth Erzsébet vagy az akkor nemrég meghalt Nagy László küzdött és küszködött homlokát bevérzőn. Amikor mindnyájunk elé meredt a szabadság kérdő- és felkiáltójele, az ötvenhatos forradalom kibeszéletlensége, a demokrácia- és szabadsághiány, a lakásínség, a népesedési válság, az alkoholizmus, a százféle idegbaj. A mentálhigiénia általános leromlása, a régóta elvtelenné vált, mégis mindenre ráerőltetett marxista ideológia, a részeire szabdalt nemzet szolidaritáshiánya, a magyar falu tehetetlenül szemlélt pusztulása és elnyomorodása, a helyi kiskirályok visszaélései, a régi kultúra felejtése és az új műveltség hiánya. A pusztuló gyárnegyedek már akkor szívszorító rozsdatemetője és a munkások reménytelensége. A sajtó és a televízió által terjesztett álkultúra prostitúciója, a giccs elszabadulása és az általános nyelvromlás. – Keserű tréfaként teszem hozzá, Illyés Gyulával mégis mélyen egyetértve, a jelképesen is értendő *vízügyek* megoldatlanságát, a szinte évente pusztító áradásokkal, s azt, hogy ki

volt mégis legény a gáton, ha jött az ár. Figyelmemet, sokunk figyelmét főként ez kötötte le, ez dúlta föl jobbik énünket, miközben alig tettünk ellene. Döntéseink mélyén a jobbítás, a változtatás szándéka mellett a tehetetlenség miatti kapkodás, dühös pótcselekvésekre késztető lázadozás és a sokszor egyoldalúan kifelé irányuló elvárás húzódott meg.

No de: ettől vajon nem lehet érvényes az, amit egy révbe jutott nagy tehetség mond el az életről, a voltaképpen mindenkit megillető *boldogságról,* szívében a láthatatlan és érthetetlen dolgokról, a fölemelő *remények* mögött is ott lappangó *szorongással,* amely előbb-utóbb nőttön nő minden beteljesedéssel, mert soha sincs végleges „happy end"? Mit tudunk az előbb-utóbb biztosan bekövetkező vereségről, az élet utáni állapotról, a lét utáni létről – és ugyanakkor az elérhető és az utódokra áthagyományozható, újra csíráztatható de küzdelem nélkül aligha elérhető, ritkán tartós és sosem végleges boldogságról? Valóban magánügy-e a költő „magánügye"? Nem inkább tíz-tizenhárom milliónyi ember magánügyének az esszenciája? Az utókornak rengeteget jelenthet, hogy ha nyomorult korban és megalázott országban élve is, mit gondolt a költő az ezerkilencszáznyolcvanas években a mindenkiben meglevő, közös emberi vágyakról, célokról. Hiszen a boldogság nem társadalomtudományi, nem filozófiai, nem is publicisztikai, hanem *költői kategória,* mely minden érdemleges társadalmi program végső pontján ott pilácsol, anélkül, hogy tervezői néven neveznék, mert akkor demagógiát követnének el. A cél: halál, s az élet értelme a küzdés maga, mondja Madách. De boldog akar lenni a szemérmetlenül gazdag, unalmában mégis szerencsétlen, dekadensen szenvelgő és öngyilkosságba menekülő multimilliomos éppúgy, mint a fényre vágyó, de fiatalon megszakadó bányász vagy a csatornatisztító.

A boldogság: érzelem – és a költő az érzelmek szakembere. Beszélhet a boldogságról, érthet hozzá a pszichológus is – de a költő tud róla legtöbbet, aki átéli, félti, majd belehal abba, hogy hamarosan biztos elveszíti, és aki a legemberibb nyelvre képes fordítani. Juhász Ferencnek, a szegénységből jött, gyerekemberként sok szenvedést átélt, majd ifjan százféle próbának alávetett költőnek férfikorában megadatott családi körében ez a tartós érzés, ez az ismeret, ez a tudás – és ő megosztotta közönségével. Az egyéni – pontosabban a családi és az alkotói – boldogság belső ellenpontjaival együtt persze, a mulandóság tudatának roppant terhével. „A boldogság az a gond, hogy tudtál-e a törvény szigorú, buja, szelíd, okos, zsúfolt, könyörtelen szava lenni énekeddel", ahogy *A boldogság* ajánlásában olvasható. Énekeddel – és életeddel, tenném hozzá. Az olvasó, ha irigység vagy hamis egyenlősdi nem gátolta őt, meglepődve olvashatta Juhász Ferencnek ezt a kezdeményezését is. De vallomásából kiderül, hogy a boldogság neki mint költőnek nem csupán magánügye, hanem a tágabb közösség, a nemzet és az emberiség *közügye* is – a magyarul beszélő, hazai hagyományokat újraélő, maivá átértékelő, modern emberi lény közérdekű létállapota, érdeke, öntudata és céltudata. Magában foglalja animális eredetű biológiai lételemeinket, az önfenntartás, a szexualitás, az önélvezet, az alkotásnak megfelelő létkörülmények, a közös emberi kultúra és a jövő generációk gondolatait próbálgató, jövőért aggódó és mindezekkel együtt is az egyéni, sőt a közös lét elmúlásának tudatával és félelmével sújtott emberi lény érzéseit.

*

Újraolvasom a költő első esszékötetét is, az 1967-est *(Mit tehet a költő?).* Ezekről az ihletett eszmélkedésekről eddig kevés szó esett. Pedig a magyar esszéírás legnagyszerűbb tel-

jesítményei közé tartoznak, igazságtartalmukban éppúgy, mint pazar nyelvezetükben, a további esszékötetekkel együtt *(Írás egy jövendő őskoponyán)*. Fél kezemen meg tudnám számlálni a toll művészetének azokat a gyakorlóit, akik képesek úgy írni teljes oldalakra terjedő mondatokat, hogy egyszer sem kell visszakeresnie az olvasónak az alanyt vagy az állítmányt. (Szentkuthy Miklós?) A költő sokszor „érthetetlennek" kikiáltott metaforaláncolatai és újabb meg újabb képeket fialó, arabeszkszerűen indázó hasonlatai folyamatosan ébren tartják figyelmünket – a hibátlanul szerkesztett mondat zökkenők nélkül halad előre.

Érzékeljük a szöveg révén azt, amit talán soha meg nem ismerhetünk. Ezzel közelebb jutottunk a művészet lényegéhez: képet alkotunk arról, amiről ugyan kevés a fogalmunk, de aminek magunk is részesei vagyunk létünkkel, képzeletünkkel és értelmünkkel, láthatjuk a láthatatlant, halljuk a hallhatatlant. A költői látomásnak végül is ez a célja és értelme. A létezés és a megszűnés, továbbélés törvényébe avat be minket a létezőknek ez a mindent átfogó és egyesítő, összefüggéseket föltáró költői rendbefoglaltsága. S a megnyilatkozó személyes indulata. Életimádata, monumentalitásra törekvő alkotói mohósága, ugyaninnen származó szorongása és lappangó, egyik-másik művében letaglózón rátörő halálfélelme, a rettenet a mindnyájunkra váró, arctalan, csuklyás árnyalaktól. Az analízis és a szintézis állandósult, hol szétszakadó, hol újra összetartó kölcsönviszonyából megszületik a végső költői-logikai konklúzió. Ez sokszor közhelyszerűen egyszerű, egy pontban összefutó evidencia. Ilyenkor nem újat mond, de újszerűen készíti elő és mondja ki szükségszerűen a megkerülhetetlen köztudottat, a mindenkiben élő vágyak és aggódások „kollektív tudattalanját". Azt, hogy szeretnénk élni és boldogulni, fiatalnak megmaradni, utódainkban folytatódni. Azt, hogy a halál a legfőbb rossz, és az életet meg kell becsülni, tisztelni s imádni kell. Akadnak az esszék között novellisztikus történetek is, olyanok, mint például a *Diethyl-kísérlet*. Nem emlékszem, hogy foglalkozott vele a kritika – talán csak az újabb vagy a töredékben maradt monográfia-kísérletek, amelyeket nem láttam, nem láthattam.

Több nyilatkozata szerint nem kísérleti költészetet művel. Ellenkezőleg – megtervezi műveit, nemcsak az egyes költeményeket, a nagy terjedelmű kompozíciókat, hanem az egész életművét. Alkotói elképzelései hosszú évekre, évtizedekre szólnak. A *Diethyl-kísérlet*et azért említem, mert a költő kipróbált magán egy tudatmódosító szert, hogy megismerje, hasznosítható-e látomásos költészetében. Önmagát nem kímélve végezte el a kísérletet, mint az önanalízist legfontosabb elődje, az élet és a halál közti kötéltáncát próbálgató József Attila. Juhásznak ez arra volt jó, hogy belássa: az alkotás csak annyiban „önkívület", amennyiben figyelem, éber emlékezet, kombináció és főként összpontosítás – a tőle elszakadó, függetlenedő és önálló életet élő műre. A „boldogság" sem lehet számára más (a családi harmónia mellett), mint a művészlét gyötrelmeinek, feloldódásainak, várakozásainak, újrakezdéseinek és legfőképpen szabadságának a megélése.

Az esszék közül erősen megragadott az, amelyben Vas Istvánról írt nagyon barátian és átélten, szinte novellisztikusan, de ekkor is a rá jellemző, zsúfoltan lírai stílusban. „Vas István azok közé a kevesek közé tartozik, akik szegényen jöttek hódításra, kincsek nélkül, gyerekkor nélkül, költői anyanyelv nélkül (...), de ő teremtett egy világot magának, jóformán a semmiből, mert szüksége volt rá, mert olyan nagyon vágyott rá, mert úgy akarta:

gondolatainak teremtett szikár, kopár, céltudatos, okos nyelvezetet". Később: „nagy gazdagság ez! Szárnyat építeni, s épített szárnnyal repülni: emberi diadal ez, barátaim!"

Nos, aki nem érzi ki ezekből a nagyon szeretetteljes és elismerő szavakból a bírálatot, azt, amely prózaibban kimondva a nyelvi szegénységnek és „gyökértelenségének", Vas István városias nyelvének, nyelve fakóságának, szárazságának és a (tudatossággal pótolt) ösztönös zsenialitás hiányának szól – az nem sokat értett meg a huszadik század hazai költészetének nagy dilemmáiból. Vas István sokat meditált ezen, olykor önemésztőn, pedig ő aztán egészséges szellemű, mondhatnám, boldogságra hangolt, epikureista gondolkodó volt. Juhász azt hiányolta Vas István költészetéből, ami őbenne megvolt, mert szinte beleszületett – vagy gyerekként belenőtt – a falusi iparos- és a paraszt-ősök nyelvébe, észjárásába. Abból növesztett „virágzó világfát", a népköltészettel is rokon, modern, bartóki alkatú költészetet. Tanulnia persze neki is kellett, de nem kellett költői „szárnyat építenie", mert láthatatlan szárnyakkal született vagy szárnyakat növesztett. Ami viszont Vas Istvánban megvolt és megvan, az Juhász Ferencből hiányzik. Az „érzéki zsenialitás" (Kirkegaarddal mondva) nem mindig párosul a fogalmi következtetéssel kibontakozó, filozofikus ítélkezés olyan teljességű műveleteivel, mint Vas István életművében. Juhász pontosan, de csöppet sem bántón jellemezte Vas Istvánt, s jellemzése a visszájáról, rá vonatkozón is igaz.

Próbáljunk Juhász Ferencről mi is így véleményt alkotni, mondom magamnak is, kritikustársaimnak is – ennyi szeretettel és ilyen igazságosan. Nem állítom, hogy Vas István egy csöppet sem bántódhatott meg az idézett íráson lelke leghátsó rekeszében, mosolyogva is, köszönetet mondva is – adott jeleket arról, hogy mennyire bántja: belehelyezték őt a száraz tudatosság skatulyájába, a „gondolatiságába", amely magyar földön egyenesen lesújtó ítélet, mert itt a misztifikált ösztönösséget mindmáig többre értékelik. Ám a két költő közti különbség ellenére fennálló szívélyesség és barátság akkor is példaadó, ha titkos bánatok, keserűségek húzódtak meg a háttérben. Mindketten kiegyenlítő személyiségek voltak a „népi–urbánus", vagy ha úgy tetszik, a „romantikus–klasszicista", netán az „ösztönös–tudatos" ellentéttől megrepedt magyar irodalomban. Jó lenne, ha táborokra szakadt kultúránk szellemi gondozói, mindenekelőtt a kritikusok többet foglalkoznának a különböző minőségek elismerésével és egyáltalán a sokszínűséggel, illetve a többé-kevésbé mindig kevert jelleg alkotórészeinek fölismerésével. Juhász ugyanakkor korántsem olyan „ösztönös" poéta, mint amilyennek sokszor beállítják. Tervező és kreatív, nagyon művelt költő ő is, olyan, aki tudatosan hozza felszínre – megint József Attilával mondva – a kollektív tudattalant.

*

*A gyermekkor csontvázá*ról azt a megfigyelésemet erősíthetem meg, amelyet régóta sejtek, de a Juhászról írt tanulmányaimban még nem hoztam szóba. A költő folyamatosan az életrajzát írja, s ha ettől el-eltér kozmikus méretű vízióiban, akkor is a maga helyét keresi a nagy egyetemben. E mozdulatával *általában az ember* lehetőségeit is fürkészi az idő végtelen óceánjában, a határtalan térben, a megkövült zárványokban és a végtelen nyitottságban. Az emberiség nagy eszmélkedéseiben, művésztársak, elődök képeiben, szobraiban, könyveiben, zeneműveiben. A természettudósok fölismeréseiben, ritkábban társadalomtudományi és filozófiai fejtegetéseiben. De mindezeket a hatalmas távlatokat az alapvető emberi adottságok, a kíváncsiság, a csodálkozás, a félelem, a gyanakvás, a rossz elő-

érzet, a halhatatlanság iránti vágy és a haláltudat egy-embernyi, eleven laboratóriumában szemléli. És a mondatot meg is fordíthatom, úgy, ahogy tőle tanultam, mert ő is megteszi gyakorta: egy-embernyi létét az említett tudományok és művészetek távlatába helyezi, a mindenséghez méri, amely idő is, tér is, történelem, régészet, paleontológia, őslénytan, antropológia, kozmológia, mikrobiológia, lételmélet – s még sok minden.

Életrajzát ezért el ne hanyagoljuk. Nem csak önportrészerű bemutatkozó nyilatkozataiban, riportokban mondta el már többször is eredetét, neveltetését, fölnevelő családját, szülőföldjét, ifjúkori küszködéseit, világháborús „levente"-kalandját, szegénységét, első könyveit és irodalmi rajongásait, barátságait, népi kollégista múltját, társadalmi harcait, rakétaszerűen magasra törő költői indulását, beérkezését, meggyötörtetéseit, kínlódásait, elhallgatásait és újrakezdéseit, későn kiteljesedő családi boldogságát és szűnni nem akaró alkotói gondjait. Kassák Lajossal szólva, „egy ember életét" mondja szüntelenül verseiben, poémáiban, „époszaiban" is, hatalmas energiával és a lét mohó szerelmével. Sokan egyszerű adottságnak veszik az életet: megszületünk, élünk, szenvedünk és szeretünk, harcolunk, eltemetjük a szüleinket, küszködünk a családunkért, aztán egyszer meghalunk. Juhász Ferenc költészete olyan személyiségre vall, aki egészen egyedülálló módon *akarja* – nem pusztán „igenli" – ezt a létet. Negyvenöt évvel ezelőtti, első Juhász-tanulmányomnak ez volt az alcíme: *„A lét akarása"*. Beismerem, a cím kissé nietzschei ízű: akkoriban ez a tiltott, *kegyetlenül* igazságszerető szerző hatott rám, noha a filozófus ahumánus végleteit szenvedélyesen elutasítottam. Azt gondoltam, hogy ő Juhász Ferencet sem hagyta közömbösen. Kétségtelen, hogy Juhász (műveiből nem egykönnyen kihámozható) bölcseletében van valami morálon túli, ami emberséges alaphangjának némileg ellentmond. Nem a költőktől megszokott egoizmusra – Stendhallal szavával egotizmusra – vagy énközéppontúságra gondolok, hanem másra. Arra, hogy sokszor emberen túli vagy alatti dimenziókban gondolkodik, amelyek – és most Kálnoky László szavát veszem kölcsön egyik verséből – a „kozmosz útvesztőibe" csábítják. De ennek is megvan az értelme és korszerűsége, ahogy az űrhajós módra elképzelt Földről, a „zöld bolygóról" írt verse, *A megnézett Föld* példázza. És ahogy öngyilkos művészbarátairól vagy hozzátartozójáról ír, abban nemcsak gyász, keserűség és a népi halottsiratókból ismert, indulatos vádaskodás van jelen. Kiérzem művéből az öngyilkosság csábításaival küzdő ember önvédelmét is. A halál gondolatával amúgy is szüntelenül hadakozik – csupán két példát mondok: „Én úgy élek minden pillanatomban, hogy a következőben meghalok" *(Siratófal)*. Újabb, gyönyörű versében: „Néhány évet adj még nekem / Természet: mohó Istenem". Másutt Shakespeare-i átkokkal illeti az egyébként imádott Latinovits Zoltánt, s mintha gyűlölettől sisteregnének vádjai. *(Latinovits Zoltán koporsója...)* Nagy mű ez utóbbi, páratlan a maga nemében, és eszem ágában sincs, hogy kegyeletsértőnek nevezzem. Őszintesége egyedülálló: megvetést fejez ki az önpusztítás iránt, és ebből óhatatlanul ráhull valami a „színészkirályra" is, ahogy Nagy László nevezte szellemi szövetségeseként Latinovitsot (a *Gyászom a Szinészkirályért* egészen más okból nagy vers). A Juhász-vers szertelensége, majdhogynem furiózus tiltakozása másutt is megszólal. Végletesen jelzi a föntebb említett lét-akaratot, illetve a benne megnyilvánuló művészi indulat magasra hevítését. Mások (például Radnóti Sándor) *öngerjesztő indulatról* beszélnek a költőről szólva – én inkább a követelődző lelki szabadság lehető legradikálisabb kiélését érzem benne: mondjuk ki tiltakozásunkat és áruljuk el félel-

münket is, hiszen ez is megkísért bennünket az önpusztító miatt – tanúsítják ezt a népi siratóénekek.

*

Juhász Ferenc új kötete is kínál annyi formai újdonságot, mint nemrégiben megjelent szonettciklusa. Elégikus rezignációjával, töredékes verseivel hallatlanul izgalmas ez a gyűjteménye is. Több verse naplószerűen rögzíti alkotói gondjait, létgondjait, vívódásait az *idősárkánny*al, ahogy egyik lelki rokona, Jékely Zoltán mondta. *A gyermekkor csontváza* cím erre utal: a születő élet egyúttal a halálraítéltség keletkezése, az ember tragédiája a vég tudatával van belénk ültetve átokszerűen s tragikusan szép, fölemelő tettekre késztetőn. A tűz nem aludt ki.

Fontos eltéréssel ugyan, de a lényeget illetően mélyen vele érzek a húsz évvel ezelőtti változások megítélésében: „Ami jövendőnk volt nemrég / az most már szétrombolt emlék". Hogy lehetett kiárusítani és a rablókapitalizmus karmaiba juttatni mindazt, amit egy szabaddá vált ország tulajdonosai vehettek volna kezükbe? Juhász Ferenc az alkotóerőben bízik, abban, hogy az emberi képességnek, a nagyra hivatottságnak és a jóakaratnak nem járhat le az ideje: „A teremtés vagyok, az élet. / A megbocsátás és ítélet" *(Világító térszigetek, meteorzápor)*. A függés, a függőség buddhista törvényét így szemlélteti és általánosítja: „A körte lóg a fán (...) / függ. Mint a világegyetem, / lebeg, mint dugó csend-vizen, (...) / függ mint a Lét a Semmiben / a végtelen világ-való". Társadalmi közérzete rossz, előérzete borúlátó, s a 2008–2009-es tények állásának megfelelően perspektívátlan: „föltámadásod, győzelmed hiába várom / gyönyörű álom". A magyar költészetben kialakult hagyományok azonban mégsem hagyták cserben: „És jövőnek hiszem magam, / hisz csak az él akinek gondja van, / szívének tölgyfa-lombja van. / Hazug az, aki gondtalan. (...) / Boldog az aki boldogtalan". A boldogságot ezúttal is paradox természetű érzésnek ábrázolja.

Érdekesnek vélem az összevethetőséget *A jégverés fehér diadalmá*t a régi jó barát, Nagy László nagy versével, a *Gyöngyszoknyá*val. Juhász azt a képzetét írta meg a pusztító jégviharról, hogy benne miként játszik életet a halál. Eleven ragadozóként ugrik áldozataira a jégverés, szemérmetlen és végzetes táncot jár a védtelen lényeken, ember alkotta tárgyak tetemén. Hasonló fájdalommal szól a költő a pár éve százezernyi áldozatot követelő cunamiról *(Jegyzet a hideg holdfényre írva)*. Így írja le a helyszíni tudósítások és televíziós híradások nyomán rettenetét: „Holdfény-hüvösség, minket háború, bosszú, terror, gyűlölet, / hazugság, pénz-mohó rettenet pusztulás-kor fenyeget: / végiszonyat feszül a mindenség-szemgolyó takonyhúsában, / a bűn virágzik és sötétlik az elmúlás-pupillában, / pokol-fertőzet a világban, / akár a Sátán mosolyában". Ne hívjuk elő a Sátánt mesterségesen is... A természeti katasztrófákat nem önmagukban szemléli, hanem az ember okozta rémtettek, eszmei, gazdasági és kulturális rémtettek viszonylataiba helyezi őket. Elmozdult tehát a nemegyszer túlzottan természet-centrikus felfogástól, a Csoóri által jellemzett „természetlírától". A kétségbeejtő hírek áradatát emberi reménnyel, „katasztrofizmussal", pontosabban mondva *katasztrófalátással* fogadja, el nem zárkózván a messze földön élő emberek szenvedései elől. A *Vérhárfa, a rejtelem fénypontjai* című költeményben ezt olvashatjuk: „hitem a mindenség szívébe vezet". A mindenség dolgainak magvába hatolva keresi az anyagon-túlit, a reményt keltő vezérelvet. Azt a mozgatóerőt, ősakaratot vagy titkot, amelytől működik önmagát építve és pusztulva, tágulva és részeire hullva, érző és értelmes teremtményeit létrehozva. Istennek nem nevezi, bár az ő képzetétől sem áll tá-

vol. Érezteti: ha van, hitegetve, kétségbe ejtve és megsemmisüléssel fenyegeti az eszmélkedő, hitre és megváltásra vágyó embert. Aggódik a költészet térvesztése miatt, mely az általános igénytelenségből fakad. „Itt már a szivárvány / nem kell senkinek" – sóhajtja keserűn. Imádságos hangnemben kér irgalmat a költői szónak: „Ne gyűlöljék, / újra meg ne öljék. / Ne szeressék. / El ne eresszék, / ha már rászögezték / a halhatatlanság halálkeresztjét".

Elgondolkoztató szavak ezek a nagy költőtől, akiben mindig volt valami (a kritika által hol hideget, hol meleget fújva emlegetett) messianizmusból. Az Ady-, a József Attila-, a Nagy László- és az Illyés Gyula-féléből. Számot vet immár hat évtizedes költői működésével. Soknak is, kevésnek is találja, kritikusain ironizálva. Megkopott bizalmával is bizakodva fordul a fiatalsághoz: „Ó, barátom, mi is voltunk fiatalok, gőgös legények / úgy fürödtünk egymás szívében, / mint a föltámadás vízében, / mint boldog kutyák a boldog tiszta hóban, / a rosszban, a nyomorban, a jóban". Megkönnyebbülten mondja ki a nyolcvanéves: őszintén beszélhet, szabadabban, mint bármikor, noha ifjan is a szabadságért hallatta szavát: „Szabad vagyok, / mint a börtönből kiengedett ártatlan rabok" *(Vérhárfa, a rejtelem fénypontjai).*

Új verstípusa a lazán összefüggő, töredékszerű, számozott miniatűrökből megszerkesztett mű. Számadások, gondolkodói naplóversek, imák, realisztikus emlékezés-versek *(Állomások. Pályaudvarok; Temetők; Óda kezeimhez).* De sok a megemlékezés is, egykori pályatársakról, itthoniakról és külföldiekről: Aranyról, Illyésről, Radnótiról, Kosztolányiról. Gregory Corsóról, Pentti Saarikoskiról, Danilo Kišről. Epigramma-fűzért írt Kodály Zoltán zeneművéhez, az *Epigrammák*hoz (a versciklus címe: *Kodály-epigrammák).* Személyes tanúja lehettem, költő-mód miként hangszerelte és hogyan igazította Juhász Ferenc a maga művészi egyéniségéhez a Kodály-művet. Az ifjúság lázas szívverését, nekivaduló mámorát, diszkó-őrületre csábító életizgalmát, létkockázatát és borzongását éreztem az avatott zenészek művében a kecskeméti előadáson, Kovács Levente „Kovács Műhely" nevű háromtagú együttesének közvetítésével. Juhász Ferenc zeneileg is megszólaltatott versszövege feldúlt és megindított. Egybehangzón az új könyv e szavaival: „Jaj, hogy szerettem élni! / Rettegni és remélni! / Ragyogni minden lét-ponton, / tudni, hogy otthon az otthon" *(Az éj gyémánt-szemöldöke).* S még egy részlet az élet értelmét összegező *Egyszerű történelem*ből: „töprengeni versírás előtt, / jajgatni szerelem alatt, / tudni, hogy akkor vagy szabad / ha léted be mered vallani, / ha sors-merész vagy. Az-ami". (Kossuth Kiadó, 2010)

SZILÁGYI MÁRTON

Egy félbemaradt irodalomtörténészi pálya kései tanulságai

SÁNDOR ISTVÁN MUNKÁSSÁGA

Sándor István (1907–1994) irodalomtörténeti tevékenységének felmérésekor aligha érezheti úgy az ember, hogy magától értetődő témáról beszél, hiszen egy olyan kutató teljesítményének az elemzéséről van szó, akinek irodalomtörténészi munkássága a XVIII–XIX. századi magyar irodalommal foglalkozó szakemberek számára sem létezik egységként. Nem azért, mintha nem maradt volna számbavehető, s némely ponton kifejezetten jelentős tudományos teljesítmény Sándor István után: ám szervesen alakuló, sokat ígérő irodalomtörténeti életműve már 1945-ben megszakadt, s Sándor István ettől kezdve tudatosan áthúzódott a néprajz, illetve a néprajzi bibliográfia területére. Ennek a váltásnak persze megvoltak a köztörténeti, politikai okai: a szegedi Pedagógiai Főiskola irodalomtörténész professzoraként dolgozó Sándor István ellen folytatott, koncepciós igazolási eljárás, amely még az egykorú eljárási szabályokat is durván megsértette, azzal az eredménnyel zárult, hogy Sándor oktatói pályafutását lehetetlenné tették, s ezzel elvágták az irodalomtörténészi szakma folytatásához minimálisan szükséges egzisztenciális szálakat is.[1] A félreállás tehát egyfelől kényszer volt – a Néprajzi Múzeum könyvtárába áthelyezett Sándor Istvánnak ugyanis ettől kezdve új, immár nem az irodalomtörténethez kötődő szakmai feladatokban kellett elmélyednie, s néprajzosként is számottevő eredményeket tudott felmutatni hosszú és tartalmas tudományos pályafutása során[2] –, másfelől viszont erkölcsileg következetes reakciónak tekinthető a szegedi főiskoláról történt, igaztalan eltávolításra.[3] Az azonban figyelemre méltó, hogy Sándor István egy, az ideologikus kisajátítástól alig érintett tudományos tevékenységre cserélte fel korábbi szakmáját, s ezzel nem is volt egyedül. Kosáry Domokos például 2002-ben úgy emlékezett vissza saját bibliográfusi időszakának kezdetére, mint amely tudatos menekülés

[1] Erről l. Vajda Tamás, Sándor István, az elfelejtett főiskolai tanár = Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban, szerk. Sepsi Enikő és Tóth Károly, Ráció, Bp., 2009, 51–64.

[2] Pályafutásának néprajzi szempontú értékelését l. Szilágyi Miklós, Sándor István emlékezete (1907–1994) = Uő., Művek és életművek múló időnkben, Mesterek, barátok, pályatársak, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp., 2009, 322–324.

[3] Érdekes adalék ehhez – bár nem Sándor Istvánt, hanem inkább a naplóírót jellemzi –, hogy Ortutay Gyula 1954-es naplófeljegyzésében, nyilvánvaló rosszindulattal a Néprajzi Múzeumban dolgozó Sándort úgy minősítette: „volt jobboldali, s most gyáván szolgáló". Ortutay Gyula, Napló, I., 1938 – 1954, szerk. és a jegyzeteket írta: Markó László, Alexandra, Bp., 2009, 536–537.

volt: „El kell ugyanis mondanunk, hogy baráti körünk, észlelve a politikai 'fordulat' időpontjának veszélyes közeledését, úgy látta, hogy akkor tudunk szakmai pályánkon maradni, ha mentőövként valami olyan, speciális hozzáértést és kemény munkát kívánó témakört választunk magunknak, amely vitathatatlanul fontosnak minősül és az új politikai ambíciók számára nem tűnik irigylésre méltónak, kényelmesnek, minket viszont nem kompromittál politikailag. Így lett Benda Kálmáné a magyar jakobinusok témája. S mivel magamnak e célra a történeti bibliográfiát szemeltem ki, a korábban elkezdett Kossuth-témát Barta István vette tőlem át."[4] Mutatis mutandis, ez a szándék Sándor István szakmai orientáció-váltásában is szerepet játszhatott, csak az ő esetében ez nem időleges beletemetkezés volt egy segédtudományinak minősített feladatba, hanem egy új szakmai életmű kiépítésének a kezdete – még akkor is, ha jóval későbbi, Arany Jánoshoz, illetve Jókai Mórhoz kapcsolódó textológiai munkái révén azért visszakapcsolódott az irodalomtörténeti kutatásokba. Éppen ezért nem egyszerű Sándor István irodalomtörténészi munkásságának a mérlegre helyezése sem. Hiszen még ha ma már tudjuk is, milyen okokból és milyen körülmények között történt a váltás, az azért eltagadhatatlan, hogy mégiscsak egy töredékben maradt, saját legjobb lehetőségeit kiteljesíteni nem tudó irodalomtörténészi munkásságról van szó, amelynek ráadásul bibliográfiai számontartása is hézagos: a magyar irodalomtörténeti bibliográfiában[5] sem lelhetjük fel Sándor összes megjelent cikkének az adatait.[6] S ez még csak a nehézségek egyik része, hiszen ennek az életműnek – az előzőekben említettektől aligha függetlenül – a hatása is rendkívül töredékes: Sándor István adatközlő jellegű cikkeit számon tartja ugyan a filológia,[7] de kétségtelenül legfontosabb művére, monográfiájára[8] még utalás sincs a XVIII. századdal foglalkozó későbbi összefoglalásokban.[9] Ez azonban nem tekinthető egyszerűen értékítéletnek: a felvilágosodás-kutatás nem elfelejtette vagy meghaladta Sándor Istvánt, hanem soha nem is ismerte meg a főművét. A szerző XVIII–XIX. századi magyar irodalommal kapcsolatos kutatásait összegző – és sajnálatos módon: le is záró – monográfia igen szerencsétlen időben jelent meg, 1945-ben. Ezzel is összefügg az, hogy a kötet gyakorlatilag hozzáférhetetlen maradt, sem megjelenésekor, sem később nem terjesztették, sőt, maga a szerző is igyekezett elrejteni ezt a munkáját, az ellene folytatott igazolási eljárás hercehurcáját ismerve, nem is indokolatlanul: a birtokomban lévő példányt Szilágyi Miklós úgy kapta meg bizalmas ajándékként a szerzőtől a 90-as

---

4 Kosáry Domokos, Előszó az új kiadáshoz (2002) = Uő., Kossuth Lajos a reformkorban, 2., bővített kiadás, Osiris, Bp., 2002, 10.

5 Kókay György, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849, Akadémiai, Bp., 1975.

6 Ilyen például a következő, rövid cikke: Parlag és Árkádia, Diárium, 1943, 27–30. Ebben persze a leginkább az játszik a szerepet, hogy a Sándor István számára fontos fórumot jelentő Diáriumot nem dolgozták fel a bibliográfiai adatgyűjtés során.

7 Például a *Szép Ilonká*ról szóló tanulmányát feldolgozta a kritikai kiadás: Vörösmarty Mihály, Kisebb költemények II. (1827–1839), s.a.r. Horváth Károly, Akadémiai, Bp., 1960, (Vörösmarty Mihály Összes Művei 2.), 449

8 Sándor István, Író és társadalom, Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből, I. rész: Főúr és nemes, Szigeti kiadás, Szeged, 1945.

9 Mint például: Kosáry Domokos, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Akadémiai, Bp., 1983.; Bíró Ferenc, A felvilágosodás korának magyar irodalma, Balassi, Bp., 1994.

években, hogy a könyvet még az eredeti nyomdai papírcsomagolásból emelte ki az ajándékozó. A kötet a könyvtárakba sem nagyon került be, s mivel az Országos Széchényi Könyvtárban sem található belőle példány – legalábbis e cikkem írásakor nem tartalmazta a kötetet a könyvtár katalógusa –, kérdéses, hogy a köteles példányokat egyáltalán elküldték a kiadványból. Ezek után nem csodálható, hogy a könyvről egyetlen recenzió sem született.

Sándor István könyve tehát van is, meg nincs is: hiszen megjelent ugyan, de lényegében ugyanolyan helyzetbe került, mintha kéziratban maradt volna. Újraolvasásának ez sajátos dimenziót kölcsönöz, mert arra is alig van példa, hogy az 1945 utáni időszakból publikálatlanul maradt monografikus irodalomtörténeti feldolgozás bukkant volna föl az utóbbi évtizedekben, ráadásul olyan, amely valamiféle tudománypolitikai megfontolás miatt rekedt kívül teljes egészében a hegemónná váló marxista irodalomtörténet folyamatából. Hirtelenjében csak az egykor Várkonyi Nándor köréhez tartozó, önkéntes belső emigrációba vonuló italianista, Rajnai László két könyve idézhető föl, a Vörösmartyról, illetve a Kodolányi Jánosról szóló.[10] Ezek a csak 1990 után, megírásukhoz képest évtizedekkel később, poszthumusz publikált könyvek sajátos recepciós vákuumba kerültek: míg egykorúan semmiféle visszhangjuk nem lehetett, közzétételük idején pedig már egy olyan kontextusba kerültek bele, amely inkább tudománytörténeti leletként tudta csak érzékelni őket. Óhatatlanul megkésetté váltak, többek között azért is, mert egykori, aktuálisnak számító kérdésfelvetésük olyan textológiai és filológiai bázisra épült, amelyet az utóbbi évtizedek kutatásai sokban módosítottak, így a következtetések több ponton idejétmúltnak tűnhettek – annak ellenére is, hogy megközelítésük néhol üdítően intakt maradt azoktól az ideológiai előfeltevésektől, amelyeket a marxista irodalomtörténet-írás több-kevesebb rigiditással követett. Ezek a könyvek mindazonáltal igen élesen exponálják azt, milyen elszalasztott vagy elsikkadt lehetőségek akadtak az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténet-írásában. Sándor István könyve olvastán is ilyesféle benyomásai lehettek és lehetnek annak a nagyon csekély számú olvasónak, akikhez utólag egyáltalán eljutott a könyv: megjegyzem, magam mindössze egyetlen olyan irodalomtörténész kollégával találkoztam eddig, aki anélkül olvasta a munkát, hogy én ajánlottam volna neki.

A kötet egy nagy koncepció kifejtése, láthatólag egy hosszabb munkaként elgondolt megközelítés első része: erre utal, hogy az alcím is csupán fejezetként határozza meg magát, sőt, a konkrét témamegjelölés is „első rész"-ként van megadva a kötet borítóján.[11] A szerző így fogalmazta meg az előszóban kötetének célját: „Tanulmányunk tárgytörténeti jellegű s ehhez képest a forradalmi idők határai között a magyar irodalom szociális vonatkozású jelenségcsoportjának, társadalmunk szerkezetére utaló eszmei, formai, tárgyi mozzanatainak összefoglalását és magyarázatát kívánja nyújtani."[12] Ennek a meghatározásnak szinte minden eleme figyelemre méltó. Sándor István ugyanis egy

---

[10] Rajnai László, Vörösmarty Mihály, egy költő világa, Székesfehérvár, 1999.; Uő., Kodolányi János, Székesfehérvár, 2002. Az első kézirat 1949-ben, a második 1956-ban keletkezett.

[11] Mint arról Sándor István fiai voltak szívesek tájékoztatni, édesapjuk – tudomásuk szerint – elkészült a kötet következő egységével is, azt azonban homály fedi, mi lett a kézirattal.

[12] Sándor István i.m. (1945) 3.

olyan szempontot választott, amely néhány évvel később a marxista irodalomtörténetírás egyik legfontosabb megközelítése lett: a szociális feszültségeknek, a társadalmi csoportok – ahogyan ezt marxista terminológiával mondanánk: az osztályok – egymás közti ellentéteinek irodalmi vetületeit kívánta áttekinteni. Az alcím, a *Főúr és nemes* arra is céloz, hogy a szerző szándékai szerint egy társadalmi tablóvá szélesülő vizsgálatról lett volna itt szó, amelynek csupán első egysége a nemesi társadalom önképének és kívülről történő leírásának elemzése. Csakhogy Sándor István szemlélete igen messze állt a marxizmustól. Ez nem csak abból derül ki, hogy a szerző deklaratíve is pozitivizmus és szellemtörténet összebékítésére törekedett („Pozitív alapokra épülő szellemtörténet vagy szellemtörténeti távlatokra nyíló pozitivizmus – úgy véljük, ez a szemléleti forma hivatott az újabb irodalomtörténet sokáig és jogtalanul hangsúlyozott módszertani ellentéteinek feloldására, a 'tiszta' pozitivizmus és 'tiszta' szellemtörténet veszélyeinek elhárítására."),[13] s még csak elutasítandó lehetőségként sem számolt a marxizmussal. Ennél sokkal feltűnőbb az, hogy megfigyeléseit, amelyeket retorikailag megformált irodalmi szövegekből vont el, csupán ebben a szemléleti keretben volt hajlandó értelmezni. Azaz a kulturális különbözőségeket regisztráló és kritikával illető passzusok az ő számára azt a tanulságot hordozzák: „A magyar birtokososztály társadalomkritikai vizsgálata tehát szépirodalmunkban nem annyira az osztályellentétek, mint inkább a művelődési fogékonyság távlataiban veszi kezdetét s a parlagi nemes alakjának szociális értékelése csak későbbi fejlődés eredményeként jelentkezik."[14] Vagyis nem kívánt a szövegeknek olyan intenciót tulajdonítani, amely a társadalmi-gazdasági viszonyok erőszakos – mondhatni ez esetben, forradalmi – átalakítását elővételezné; hogy ez milyen jelentős eltérést jelent a csupán néhány évvel későbbi, a magyar irodalomtörténet-írásban felbukkanó marxista dogmától, azt jól mutatja egy összevetés: a Pándi Pál előszavával 1952-ben megjelent antológia úgy kívánta az olvasó elé tárni a magyar költészet „antiklerikális" hagyományait, hogy minden, a vallás bármilyen megnyilvánulásához kapcsolódó kritikát azonosnak tekintett a meghaladott vallásos világnézet elleni, időtlen harccal – s ezenközben idesorolta például Berzsenyi Dániel *A pesti magyar társasághoz* című versét, gondosan elhallgatva, hogy az a pesti katolikus kispapok nyelvművelő társaságának számára készült.[15] Ehhez, a néhány évvel később hegemónná váló, durván ideologikus szövegmagyarázó elvhez képest Sándor Istvánnak az előszó végére illesztett szelíd óvása is igen határozott állásfoglalás volt: „Talán fölösleges hangsúlyoznunk: a történetírás tárgyilagossága kötelez rá, hogy a szociális értékelés csábító alkalmait elmulasszuk s a távoli idők szociális eszmélkedését pusztán a kor szempontjaival mérjük meg."[16] Sándor István könyvében tehát – hiába tartózkodott a szerző mindenféle élesebb polémiától – volt tehát annyi módszertani tudatosság, amely akkor is marginalizálhatta volna ezt a munkát, ha egykorúan valóban bekerül a szakmai köztudatba. Különösen, ha arra a nagy bizonyító anyagra alapozott következtetésre is gondo-

[13] Sándor István i.m. (1945) 189.

[14] Sándor István i.m. (1945) 76.

[15] „Urak, papok dölyfét, im, eleget tűrtük...", Antológia a magyar irodalom antiklerikális hagyományaiból, Szépirodalmi, Bp., 1952. A Berzsenyi-vershez kapcsolódó jegyzet: 514.

[16] Sándor István i.m. (1945) 4.

lunk, amely a főnemesség és köznemesség bírálatát úgy értékelte: „A küzdelem, amelynek főbb mozzanatai irodalmunkban elénktárulnak, nem osztályellentétekből származik, hanem egyetlen történelmi osztály kebelében kifejlődő művelődési ellentét eredménye."[17]

A monográfia deklarált módszertani sajátossága volt a tárgytörténet – ez már önmagában is igen messze volt attól, amivel a marxista irodalomtörténet-írás megpróbálta meghatározni az irodalom lényegi dimenzióit. Nem csodálható, hogy 1945 után jó darabig nem is mutatkozott szembeszökő fejlődés ezen a területen, a tárgytörténet igazi hazai csúcsteljesítményei marginális pozícióban, mindenféle intézményes irodalomtörténeti kutatástól érintetlenül születtek meg Scheiber Sándor jóvoltából.[18] A hazai tárgytörténeti kutatásokat áttekintő Voigt Vilmos a Scheiberén kívül nem is tartott említésre méltónak egyéb, 1945 utáni tudományos életművet, a példáként említett többi kutató (Katona Lajos, Dézsi Lajos és György Lajos) mind korábbi időszakban hozta létre legfontosabb, idevonható munkáit.[19] Igazából csak a hetvenes évek plurálisabbá váló metodológiai légköre tette lehetővé a tárgytörténethez kapcsolódó kutatási irányoknak az újradefiniálását és a vele való elmélyültebb foglalkozás szorgalmazását.[20] Sándor István már csak emiatt is sajátos helyzetbe került: 1945-ben ezzel a megközelítéssel hozzájárulhatott volna egy, akkor még termékenynek és folytathatónak tűnő kutatási irány emancipálásához – könyvének sorsa viszont szinte szimbolikusan mutatja meg, milyen sors is várt a tárgytörténeti érdeklődésű kutatásokra a következő években. Pedig ebben a monográfiában a tárgytörténetnek finom és érzékeny alkalmazását figyelhetjük meg: Sándor István, ahogy ezt egyik legkiválóbb tanulmányában, a Vörösmarty *Szép Ilonká*járól szólóban is láthatjuk,[21] nem egyszerűen a hatáskeresés érdekében igyekszik kimutatni az egyes szépirodalmi műveket összekötő tematikus vagy topikus szálakat, hanem tekintettel van ezek eltérő kontextusaira is, s az így megkonstruált, egymással összefüggésben lévőnek bizonyuló szöveganyagot pedig egy társadalmi csoportokhoz kapcsolt mentalitás kifejeződéseként értelmezi. Ez olyan elméleti belátások működtetésére utal, amellyel Sándor István a magyar irodalomtörténetben csak jóval később programként felbukkanó toposzkutatást előlegezi meg, máig ható eredményekre jutva.

Mindez azonban láthatólag egy nagy elképzelés keretébe illeszkedett bele, hiszen Sándor István az volt az ambíciója, hogy ilyen módon a magyar „felvilágosodás" társadalomképéről juthasson újszerű eredményekre. Ez a célkitűzés nem volt társtalan vagy előzmény nélküli a mű keletkezésének időszakában, hiszen a könyv az 1940-es években megképződő irodalomszociológiai törekvések egyik darabjának tekinthető: ennek köz-

---

17 Sándor István i.m. (1945) 187.

18 Összegyűjtött anyagát l. Scheiber Sándor, Folklór és tárgytörténet, Teljes kiadás, Makkabi, Bp., 1996.

19 Lásd Voigt Vilmos szócikkét: Világirodalmi lexikon, XV. kötet, főszerkesztő: Szerdahelyi István, Akadémiai, Bp., 1993, 164–166.

20 Ezt példázza Tarnai Andor áttekintése: Tarnai Andor, A toposz-kutatás kérdéseihez, Literatura, 1975, 66–73. Ennek a tanulmánynak a hatását jól mutatja Imre Mihály toposzkutatásra épülő monográfiája: Imre Mihály, „Magyarország panasza", A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1995.

21 Sándor István, A „Szép Ilonka" tárgytörténete, EPhK, 1937, 229–241.

vetlen kiindulópontja Horváth János munkássága volt,[22] s Sándor István külön is hangsúlyozta Horváth mintaadó szerepét, elsősorban *Magyar irodalomismeret* című tanulmányára és a népiesség-könyvére utalva.[23] Sándor törekvése ráadásul szinte párhuzamos volt egyéb kísérletekkel, például Bisztray Gyula,[24] Alszeghy Zsolt és Kulcsár Adorján munkáival[25], – ezek többségére egyébként maga a szerző is utalt könyvének jegyzeteiben. Vagyis Sándor István, miközben szigorúan szöveg közeli hermeneutikát igyekezett követni – hiszen a tárgytörténet másképpen nehezen is lett volna elképzelhető –, az irodalom kontextualista megközelítéséhez kívánt eljutni. Ennek a kísérletnek azonban megvolt a belső ellentmondása, hiszen a könyv döntően irodalmi szövegek értelmezésére épült, s nem történeti-szociológiai módszerek alkalmazására. Nem véletlen, hogy módszertanilag éppen ezen a ponton tűnik ma már a kötet némileg avíttasnak, bár erről nem kizárólag a szerző tehet, hanem a társadalomtörténet fogalmának jelentős átértékelődése is. Nemcsak arról van ugyanis szó, milyen jelentős különbség van aközött, hogy mit jelentett a második világháború előtt a társadalomtörténet, s mit jelent ma.[26] Hiszen Sándor István könyvének történeti referenciái eleve nem a – mai szemmel – hatástörténetileg egyre jelentősebbnek mutatkozó Hajnal István-i módszertanhoz kívántak csatlakozni, hanem inkább a Szekfű-féle *Magyar történet* esszéisztikus, szellemtörténeti irányzatához kapcsolódtak, s ezen egyedül a Domanovszky Sándor nevével fémjelezhető művelődéstörténeti érdeklődés finomított némileg. Persze a hazai társadalomtörténeti kutatások 1945 után ezt a szervességüket is feladni kényszerültek, s a társadalomtörténet hosszú időre háttérbe is szorult a politikatörténeti dominanciájú marxista történetírásban. Amikorra pedig újra felmerült a társadalomtörténet művelésének igénye, a hazai tradíciók megszakadása miatt is erősebb vonzást jelentett a nyugati (elsősorban a francia, a német és angol) történetírás paradigmáinak adaptálása.[27] Megjegyzendő persze, hogy ez a folyamat, jórészt éppen ennek a tudománytörténeti helyzetnek köszönhetően, sajátos módon zajlott le nálunk. Hiszen a társadalomtörténet a magyar történeti szakirodalom fogalomhasználata szerint mást jelent, mint a nyugati historiográfiában: az utóbbi évtizedekben gyűjtőfogalma lett minden olyan, új forráscsoport fel-

---

[22] Ezen a ponton talán nem árt arra sem felhívni a figyelmet, hogy a tárgytörténettel foglalkozni kezdő Sándor István mellett Scheiber Sándor is Horváth János tanítványának tekinthető, amíg származása miatt el nem távolítják a magyar szakról, s át nem lép a Rabbiképzőbe; Horváth pedagógiai és intellektuális hatását tehát aligha becsülhetjük le ebben a vonatkozásban.

[23] Az először 1927-ben kiadott könyv második kiadása: Horváth János, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, 2. kiadás, Akadémiai, Bp., 1978.

[24] Bisztray Gyula, Az író helye társadalmunkban (1939) = Uő., Író és nemzet, Révai, Bp., 1943, 7–28.

[25] Alszeghy Zsolt, A könyv és olvasója = Magyar művelődéstörténet IV., Barokk és felvilágosodás, szerk. Wellmann Imre, Magyar Történelmi Társulat, Bp., [1942], 485–516.; Kulcsár Adorján, Olvasóközönségünk 1800 táján, Bp., 1943.

[26] A historiográfiai áttekintést l. Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád, A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig = Bevezetés a társadalomtörténetbe, Hagyományok, irányzatok, módszerek, szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, Osiris, Bp., 2003, 208–240.

[27] Ennek a folyamatnak mint a kultúrtörténet keretében történő megújulásnak a historiográfiai elemzését l. Peter Burke, What is Cultural History?, Polity Press, Cambridge, 2004.

tárására törekvő, vagy a forrásokat új szemléleti keretben megszólaltatni törekvő történészi tevékenységnek, amely máshol egymás ellenében határozza meg magát. Míg például Németországban a társadalomtörténet (Sozialgeschichte) a kulturális antropológia egyik legjelentősebb ellenfelének számított, nálunk ez utóbbi törekvés is társadalomtörténetként kívánt emancipálódni. Ez, a hazai társadalomtörténeti kutatások megkésettsége miatti egymásra torlódás természetesen módszertani, szemléleti tisztázatlanságokat is hordoz vagy elfed, s ennek a helyzetnek az utóbbi években megkísérelt reflektálása óhatatlanul végiggondolatlannak mutatja a fogalom mélyebb metodológiai tudatosságát nélkülöző, korábbi kísérleteket. Sándor István monográfiájának szemléleti kerete éppen ezért mutatkozik mára igencsak kétarcúnak: míg egyfelől célkitűzésével egy olyan tendenciát követett, amelynek fontossága egyre inkább növekedni látszik a magyar irodalomtörténet-írásban, az ehhez választott módszertan nem mutatkozik alkalmasnak számos történeti kérdés érzékelésére.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a Sándor István könyvében követett metódus egészében alkalmatlan lenne a választott probléma leírására: potenciáljára jó példa, hogy voltaképpen Csetri Lajos egyik, kilencvenes évekbeli tanulmánya is hasonló eljárást követett, amikor pusztán irodalmi szövegek alapos elemzése révén jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy II. József törökellenes háborújára felekezetileg mennyire eltérő reakciók születtek a jozefinus évtizedben református és katolikus költőktől.[28] Inkább arról van szó, hogy mára már azok a módszertani dilemmák, amelyek ebben a kezdeményező erejű könyvben ott lappanganak, jóval erőteljesebbnek mutatkoznak, mint a monográfia keletkezésekor; a Sándor István észlelte történeti probléma pedig – a XVIII. század végének, XIX. század elejének nemesi társadalom önszemléletének kérdései – sokkal összetettebbnek és több irányból megközelíthetőnek mutatkozik,[29] mint amit a kötet következetes, de némileg szűknek tűnő irodalmi forrásanyaga láthatóvá tesz. Arra pedig soha nem kaphatunk választ, mennyiben módosíthatta volna a klasszikus magyar irodalomra vonatkozó kutatások kérdésirányait, ha annak idején Sándor István könyve valóban ki tudja fejteni ösztönző hatását, illetve ha a szerzőnek módja lett volna arra, hogy saját maga továbbépítse koncepcióját.

Sándor István munkásságának zárványszerűsége innen nézvést feltétlenül veszteségnek látszik, s ezt a benyomást csak némileg enyhíti, hogy nem szűnt meg a lehetőség szembesülni szétszórtan maradt irodalomtörténeti dolgozataival. Ma már óhatatlanul másnak bizonyul ez az életmű, mint annak idején, megszületése idején – mindenestül követendő módszertani előzménynek csak igen korlátozottan tekinthetnénk. Ám Sándor István monográfiája azért jóval több annál, hogy megérdemelné azt a teljes elfeledettsé-

[28] Csetri Lajos, A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében = Magyarságkutatás, 1995–96, szerk. Diószegi László, Teleki László Alapítvány, Bp., 1996, 11–25. Új kiadása: Csetri Lajos, Amathus, Válogatott tanulmányok, II. kötet, a kötetet összeállította: Szajbély Mihály és Zentai Mária, L'Harmattan, Bp., 2007, 228–247. A Csetri felvetette probléma továbbgondolására azóta a legjelentősebb kísérlet: Keszeg Anna, Katonák és katonabúcsúztatók hovatartozása. 1789 = Az eltűnt katona, szerk. Ilyés Sándor és Keszeg Vilmos, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008, (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16.), 35–54.

[29] Erre a módosuló távlatra jó példa egy történész tanulmánykötete: Szijártó M. István, Nemesi társadalom és politikai, Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről, Universitas, Bp., 2006.

get, amely osztályrészéül jutott. Az irodalomtörténeti kutatás ugyanis azóta sem mutatott föl ennél invenciózusabb és megalapozottabb feldolgozást a „felvilágosodás” irodalmának társadalomképéről. Nem lenne haszontalan újra kiadót keresni ennek a könyvnek – annál is inkább, mert hiszen ez az új kiadás voltaképpen az első igazi publikálás lehetne. Ez a gesztus ugyanis nem kegyeleti tevékenység lenne, hanem ösztönző hozzájárulás egy olyan, igényként létező, de még alakulóban lévő irodalomtörténeti szemléletváltás számára, amely az irodalom társadalmi használatának dimenziói iránt érdeklődik.

MÁRKUS BÉLA

„... megtisztítva a foltoktól”

DOBOS LÁSZLÓ: MESSZE VOLTAK A CSILLAGOK

I. Az 1963-as esztendő a csehszlovákiai magyar próza fejlődésében Turczel Lajos szerint akár a fordulat évének is nevezhető. Bizonyságul és magyarázatul a *Prózánk útja a minőségi kiválasztódás felé* című több részes tanulmányában (*Irodalmi Szemle*, 1965/7, 8. és 9.) hat kötetet sorol fel és elemez, közülük is kiemelve hármat. Duba Gyula írásait, a *Csillagtalan égen struccmadár* novelláit filozofikus töltésük és a mához kötődésük miatt; Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz* című regényét vérbő voltáért és spontán sodrásáért dicséri, a *Messze voltak a csillagok*, Dobos László első regénye erényeit pedig a merész témafelvetésben és az igazmondó elszántságban fedezi fel. Ez a merészség és ez az elszántság annál is inkább szembetűnő lehetett, mivel a Csehszlovák Kommunista Párt csak a könyv megjelenése után, 1963 decemberében jutott el addig, hogy mintegy önbírálatot gyakorolva a Központi Bizottság határozata elítélje a második világháború után egészen 1948 februárjáig, a „hontalanság évei”-ben gyakorolt nemzetiségi politikáját, az erőszakos reszlovakizálást, a magyarokkal szemben is alkalmazott bánásmódot, a diszkriminációs intézkedéseket. Ez a határozat és általában az ötvenes évek elejének, a személyi kultusz időszakának szektáns-dogmatikus irodalompolitikája elleni küzdelem, – Fábry Zoltán tanulmánya címével – az „antisematizmus” adott lökést és teremtett lehetőséget az „új”, vagyis a korábban tiltott témák felvetéséhez. Az igazmondáshoz – ahogy erről a csehszlovák írók III. kongresszusára készülő szlovákiai írók 1963. áprilisi tanácskozását összegző beszámoló is tanúskodik: *A szlovákiai irodalom harcban az igazságért* (*Irodalmi Szemle*, 1963/3.). A magyar irodalomnak külön is meg kellett vívnia a harcát, hiszen – a tanácskozáson éppen Dobos László beszélt erről – hol a revizionizmus, hol a nacionalizmus vádjával illették, szembesítették. Az igaztalanul megvádolt folyton védekezésre kényszerült. Oly annyira, hogy az *Irodalmi Szemle* főszerkesztője a személyi kultusz és a dogmatikus gondolkodás legnagyobb tévedései közé sorolta e védekező magatartás és nemzetféltés nacionalizmusként való megbélyegzését.

A bizalmatlanság és a gyanú légkörében születtek tehát meg a magyar nemzetiség negyedszázados sorsát, az első bécsi döntéstől a személyi kultusz felszámolási kísérletéig terjedő történelmét bemutató széppróza alkotások. A *Messze voltak a csillagok*, a *Megtudtam, hogy élsz*, amelyben Fábry Zoltán a szlovákiai magyar regény megszületését ünnepelte, aztán sorban a *Megmondom mindenkinek*, Egri Viktor műve, a *Kásahegy* Dávid Teréztől, Mács Józseftől az *Adósságtörlesztés*, Duba Gyulától pedig a *Szabadesés*. Nemcsak a műfaji sokszínűségek, szemléletbeli, hangnemi változatosságuk érdemesítette őket figyelemre, hanem az is, hogy lényegében egy ütemben, párhuzamosan íródtak a magyar-

országi irodalom ún. problémakereső regényeivel. Béládi Miklós a hatvanas évek regénymintáit nevezte meg így; ezek írója az epikát elmélkedéssel szövi egybe, s nem meggyőzni akar, hanem kérdéseibe avat be, érvelve, vitázva, töprengve, viaskodva. Az alkotó közvetlenebb jelenléte, személyiségének önkifejezése, az idősíkok és megközelítési szempontok váltogatása, a regény „szubjektivizálódása": csupa olyan jellegzetesség, amelyet az akkor páratlanul népszerű kisregények, a *Hideg napok*, a *Húsz óra,* a *Rozsdatemető*, *A látogató*, a *Saulus*, *A pálya szélén* vagy éppen a sort kezdő *A gyáva* elemzésével tárt fel, de feltárhatott volna a csehszlovákiai magyar regényeket vizsgálva is.

Hogy az ötvenes évek eseményes, életszerű keretek között folyó, a bizonyítás feltétlenségére építő elbeszéléseihez képest az új regényt mennyire a még nem elég tudottal, a homályban hagyottal, a kimondatlannal, a tegnapi kimondhatatlannal való küzdelem jellemezte, erre a *Messze voltak a csillagok* is például szolgálhat. Maga a cím metafizikus-transzcendens sugallatú: olyan problémakereső prózát sejtet, amelyik a magyarázatok érvényét kiterjeszti az evilágiság, a való világ határain túlra, a kozmoszra, egyszerre idézve föl a létezés alapvető, egymást feltételező ellentéteit, a világosságot és a sötétséget. A nyomaték azonban az utóbbira kerül, akár térben, akár pedig időben való a világosságot hordozó égitestek, a csillagok távolsága. Ha térbeli a messzeség, akkor nemcsak a kozmikus, hanem az isteni világrend is sérült, mintha a helyüket önkényesen változtató csillagok szabadon bolyonganának az égbolton, megunva – amiről az Ótestamentum szól – az Isten akaratának alárendelt teremtmények lenni. Az időbeli messzeség pedig a teremtés előtti állapotot, a káoszt idézi fel, a fény és a sötétség eredeti egységét. A reménytelenséget – szemben azzal a reménnyel, amely a csillag szimbolikája szerint az ég fényes pontjának látványából sugárzik, követéséből ered. A messzeség, legyen idő- vagy térbeli, annak az útmutatásnak a hiányát és annak a pártfogásnak az elmaradását is jelöli, amelyet a Biblia szerint a csillag fejez ki. Nem utolsósorban pedig messzi távolba utalja a fény jelképezte tudás, értelem terét s idejét, az egyéni boldogságét éppúgy, mint a közösségiként felfogott Paradicsom örök világosságáét.

S e jelentéstulajdonítás, az eligazodás, a tájékozódás beteljesíthetetlen vágyának, az útra találás reménytelenségének felvillantása akkor szembetűnő igazán, ha Dobos László regénye mellett mintegy találomra számba vesszük az ötvenes-hatvanas évek nemzetiségi irodalmaiból azokat az alkotásokat, amelyek szintén címükben hordozzák a fénylő égitest(ek) szimbólumát. Közülük, meglepő módon, talán Székely János 1955-ös verseskönyve, a *Csillagfényben* címadó darabja áll legközelebb ahhoz a marxista-leninista ideológia propagálta felfogáshoz, amely a szocializmushoz való eljutást – egy harminc évvel későbbi, kárpátaljai magyar alkotók antológiájának címét kölcsönözve – a „sugaras utakon" haladással jelképezi. Igaz, a versbeli ént nem a „sugárverésben" öröme lepi el, s az évtized eleji jelszónak - a „határ a csillagos ég" – sem követője. Az is igaz, hogy a körülötte lévő világot „bürökszagú bolyhos éj"-hez hasonlítja – mégis, az otthonra lelést azok között az emberek között képzeli el, „akikből a jövő kinő", „S akik között megállhatok felviharzó álmaimmal,/ Nevelni a történelmet többel, mint a csontjaimmal". Az űrben a „bonthatatlan törvényük" szerint mozgó, pörgő csillagok látomása Kovács Vilmost, a mérlegkészítés szándékával összeállított kötet, a *Csillagfénynél (*1968) szerzőjét aligha kísérthetné. Az azonos című költemény lírai alanya ugyanis „tébollyal" a szemében „imbolyogva" áll „ég és föld peremén", s ha – nyilván a költőelődöt követve – a mindenséggel mérné magát,

„a szomszéd csillag neve – Szkizofrénia" lenne. Zaklatottsága ötvenmillió halottat és ötszázmillió koldust láttat vele, s a csillag fénye sem az előtte álló utat ragyogja be, hanem nyakában a táblát, melyre annyi íratott: „Ember vagyok – Homo sapiens,/ a harmadfokú szupercivilizációkhoz képest/ fejlődésem embrionális szakaszában". Hasonló illúziótlanság, forradalmi hevület helyett józan tárgyilagosság, történelmi példák követése helyett a családi örökség számbavétele jellemzi a *Mogorva csillag* (1963) költőjét, Tőzsér Árpádot. Apasiratója nem társadalmi programot, hanem emberi példát választ: azt a családjáért élő dolgos férfit, aki sose tudott „csendben megülni", aki a fák növésének s a patak folyásának természetességével dolgozott, miközben hiányzott belőle „a derűs többlet:/ sose tanultál/ meg mosolyogni". A csillag – mai szóval: a sztár – jelzője nem a barátságtalan vagy a rosszkedvű, hanem a komor, a zordon, a mord, a szótlan emberre mutat. „Sosem nótáztál,/ táncod se láttam" – összegez a vers fiú beszélője egy viselkedésformát, vagy még inkább egy alkatot rajzolva, akarva-akaratlan szemben a korábban kultuszfilmmé emelt „dalolva szép az élet" mintájával. Alig különbözik ettől a kötelesség- és felelősségtudat vezérelte karaktertől Szilágyi István isten háta mögötti faluban élő tanítónője. Az *Ezen a csillagon* (1966) kisprózáinak címadó írásában azt érzi, olyan messzire került szülőhelye városkájától, „mintha nem is lenne ezen a csillagon", vagyis a Földön, majd azt, reménybeli partnerétől elszakadva, hogy „most már végképp itt maradt ebben a faluban, ezen a csillagon". A jelentésátvitel annak a változásnak a jelzője is, ahogy a történelmi jelenlétről és feladatról a személyes létre, az egzisztenciális távlatra, illetve ennek hiányára kerül a hangsúly. Mindarra, amit Tőzsér Árpád 1967-es kötete, a *Kettős űrben* címadó versének „csillagidő"-t láttató sorai részleteznek: a véges létet szülő végtelentől a dologgá váló, azaz tárgyiasuló szerelmen, tisztaságon és piszkon át a beszélőre váró „semmi"-ig és az „árván" kerengéséig. A személytelen-tárgyias líra nyelvén lényegében ugyanazt az életérzést fogalmazza meg, amit ábrázoló-leíró módon, lélektani hitelességre törekedve a novellista Mács József, az érzékletes *Megbillen az ég* (1964) írója. Vagy – az emberben megbújó kettősséget, a józan ész és a romboló indulat kiolthatatlan feszültségét, végül egy tönkrement életet „színre vivő" – Duba Gyula, a csak címében bizarr hatású *Csillagtalan égen struccmadár* című novella, illetve kötet (1963) szerzője. Mindezen művek társaságában Fehér Ferenc naplójegyzetei, a *Hazavezérlő csillagok* (1970), köztük az 1965-ből való *Lírai változatok a hazatalálás témájára* címük alapján már-már a kétely nélküli bizalom, az útra találás magabiztosságának érzetét keltik. Pedig nagyon láthatóan meghúzódnak bennük is az életforma-váltás gondjai. Az egyik bejegyzés azon a távolságon töpreng, amit „nem lehet belehelyezni falu és város távközébe", mert „a lélekhossz a leghosszabb út, s ezen az úton csak elfáradni és összeesni lehet, de leülni, megpihenni nem".

II. A *Messze voltak a csillagok* jócskán használja, szinte az elkoptatásig ezt a másik jelképet is, a térben és időben zajló folyamat legelemibb szimbólumát, az utat. A csillag, a fény, illetve az út, az utazás motívuma annyira sűrűn átszövi a regény világát, mind reflexiós elemként, mind eseményszerűen, a történet képi elbeszélésének szerves részeként, hogy nehezen magyarázható, eredetileg miért volt más a mű címe. Miért *Kegyetlen esztendők* címmel jelent meg, hat folytatásban, az *Irodalmi Szemle* 1962/4-es számától kezdve. S miért hiányzott e folyóiratbeli közleményekből az első fejezet. Ha – mintegy a szerző helyett is – megpróbálunk válaszolni e (tudomásunk szerint) soha fel nem tett kérdésekre, akkor óhatatlanul feltételezésekbe kell bocsátkoznunk. Annak az óvatos latolga-

tásába, például, hogy a könyvformában történő megjelenés előtt a kiadói szerkesztők vajon nem a címbeli jelzőben rejlő határozottan kemény, szigorú ítélet ellen emeltek-e kifogást. Különös tekintettel arra, hogy a regény emlékezője az embertelenül, kíméletlenül szörnyű, kínt, gyötrelmet okozó évek sorába nemcsak a második világháborús időket állította, hanem az ezt követő, a demokratikus Csehszlovákia egypár esztendejét is. Pontosan nem állapítható meg, hogy mennyit. Azt az alig több mint két évet-e, amennyi 1944 októberétől 46 karácsonyáig, az elbeszélő szülőfalujában a béke kezdetétől a „malenkij robot"-féle kényszermunkára hurcolásáig, szovjet fogolytáborba kerüléséig, majd szökését követően a hazajutásáig, a visszatértéig eltelik. Ennek a huszonvalahány hónapnak az emlékezetben felidézett eseményeihez, eseteihez társítaná a vallomástevő még legalább feleennyi idő „cifrábbnál cifrább történeteit", a háború és az úgymond bujdosása utáni otthoni csempészkedése históriáit. Az első fejezet s benne a legelevenebb jelenet, az emlékező és kamaszkori barátja párbeszéde épp akörül forog, a résztvevők szerint is okoskodó, egymást kioktató, prédikáló hangon, hogy elmondható-e ez a múlt. Vagy ha a tiltott határátlépésekre terelődne a szó, akkor hallgatni kell, mint a barátja ajánlja s teszi, és amit kénytelen elfogadni, hisz nem kezdhet bele egy végeérhetetlen monológba. A regénycím és a nyitó rész kapcsolatára vonatkoztatva az a fontos itt, hogy noha a folyóiratközlés kegyetlen esztendőkről szól, ezekbe az első fejezet elhagyása miatt mégsem számolja bele 1947-et vagy 48 elejét, a kassai kormányprogramot követő időket – azaz nem bírál 1962-ben, mielőtt a kommunista párt 63-ban, annyira, amennyire, önbírálatot gyakorolt volna. Aztán ahol szerepel ez az első fejezet, a könyvben, ott a címváltozással a tiltott határátlépések ideje egyrészt, a felidézett esetek híján, puszta utalássá, így jelentéktelenné zsugorodik, másrészt mintegy megszelídül a törvénytelen tettek kegyetlen volta, elhalványul a megélhetés kényszeréből fakadó jellege.

Mindazonáltal az esetleges ideológiai-cenzurális okokon túl más összefüggéseket is felvet a címcsere és a fejezet elhagyása. Az előbbi az életmű egészét illetve, az utóbbi a regény struktúrájára nézve. Ha a *Kegyetlen esztendők* annak a sornak az elején áll, amely a *Földönfutók*kal folytatódik, majd következik az *Egy szál ingben* és a *Sodrásban*, akkor közös bennük az az élmény, hogy az egyén ki van szolgáltatva különféle hatalmi – társadalmi, természeti - erőknek, ezek megsemmisítéssel fenyegetik, megfosztják elemi javaitól, korlátozzák cselekvőképességében, ellehetetlenítik felelősségvállalását. Kiszolgáltatottság, kisemmizettség, az élet kiszámíthatatlansága – közös jellemzői ezek különösen az első három regény világainak. Olyan eseményekre utalnak, amelyek súlyos testi-lelki sérülést okoztak a személyiségnek, mert előbb meg kellett tapasztalnia az üldözöttség, az áldozatlét, a veszteség, a fizikai-pszichikai kínzás megannyi módját, utóbb pedig hallgatnia illett, sőt kellett róluk. E tapasztalat maga a trauma – Dobos László szépprózája minden más nemzetiségi magyar íróénál erősebben szinte kikényszeríti, hogy a trauma irodalmi megjelenítésének próbáiként és példáiként elemezzék.

Erre indít mindjárt a könyv nyitánya, legelső bekezdése. „Hamar felejtenek az emberek. Zavartalanul szépnek akarják látni életüket. A foltokról nem szívesen beszélnek, vagy ha tehetik, takarják: pedig vannak dolgok, amelyeknek jó ágyat kell vetni az emlékezetben" – hangzanak a saját érdekeltségét itt még elfedő, első személyű elbeszélő szavai. Amelyek kissé közhelyesek ugyan, de így is elárulják, miként viszonyulnak „az emberek" a múltjukhoz: a szándékos felejtés a kínos tapasztalatok, a „foltok" elhallgatását, szégyellé-

sét jelenti. Az elfojtást magát, illetve a tüneteit a hallgatástól és a megszépítéstől kezdve a tagadásba menekülésen, az érzelmi elszegényedésen át a bizalmatlanságig és az ismétlési kényszerig. „...A múlt, az emlék, az is jól megszűrve, leporolva, megtisztítva a foltoktól" – mutatja ezt a kényszert szóismétléssel az elbeszélő magyarázata, amit ahhoz fűz, hogy milyen nehezen indul egykori pajtásával a beszélgetés. Majd mintha az elfojtás pszichoszomatikus jeleire akarna rámutatni, így festi le a társát: „Györke Anti egyszeriben elhallgat. Álla megnyúlik, zavartan pislog, s összevissza kapdossa a tekintetét", mielőtt ő rápirítana: „Szégyenkezel, ha ennek a pipaszárnyi életednek kitérői kerülnek szóba...". A traumatapasztalatoknak nem a szerzésére, hanem az elviselésére vagy elrejtésére vonatkozóan már itt, a folyóiratból kimaradt első fejezetben feltűnik két olyan mód, forma, amely elüt a pszichoanalízisből ismert neurotikus szimptómáktól. A múlt kitérőihez, foltjaihoz, „gyűrődéseihez" való viszonyt tekintve két, egymással látszólag mereven szembenálló felfogás, magatartás körvonalazódik: az elbeszélőé, illetve a barátjáé. Györke, aki a kerületi nemzeti bizottságnál dolgozik „felelős beosztásban", magatartásával felvillantja annak az esélyét, hogy hallgatása nem önvédelmi szándékú, sem nem félelemből, sem nem szégyenből ered, hanem az új politika diktálta társadalmi viselkedésminta mellőzéséből, elvetéséből. „A divatnak hódolsz, Kálmán" – támad vissza, azt feltételezve, hogy az „igazmondásról, meg az igazmondó kommunistákról" való sok beszéd ad a másiknak bátorságot. És valóban: semmi utalás arra, hogy ő, Ács Kálmán korábban csakugyan kibeszélte volna magából a múltban történteket. Kulcsfontosságú jelenet gyaníttatja ennek az ellenkezőjét: ha a legnagyobbik fia kezében nem robban fel egy háborús gránát, és ő a kórházból haza felé tartva nem akar egyedül lenni a fájdalmával, akkor nincs múltidézés. Nincs kiszakadás abból a jelen időből, amelyben ő sem viselkedik másképp, mint ami miatt másokat elmarasztal: fitogtatja szakmai eredményeit, dicsekszik elért pozícióival. A családi tragédia juttatja közel a regényben az emlékezet helyeként funkcionáló „vén nyárfához", egy topográfiai ponthoz, amelyet azelőtt, „ha tehettem, elkerültem... Nem akartam emlékezni". Hogy ifjúkori élményeinek elfojtása mennyire súlyos érzelmi terhet jelentett, közvetve arról is vall: „Most, mint akit gyóntatószékbe lökdöstek, idejöttem... Nyugalmat keresek a fák között, hiába, lelkem szörnyű háborgása kezdődött". „Egy nap, bűnhődésem rettenetes napja idéződött fel bennem, egyre erősebben, és nem volt menekvés. Élnem kellett újra a százszor elátkozott háborút" – folytatja az önelemzést, rettenetesnek azt a napot nevezve, amikor hat héttel a fogságból történt szökése után pár kilométerre a falujától az országhatár túloldalán oda húzódott be a nyárfa alá, lesni, mikor járőröznek a szovjet határőrök, mikor juthat haza, átbotorkálva a Tisza jegén. Itt, ezen a helyszínen mint gyóntatószékben kezdődik hát az emlékezés, és itt is ér véget. Ez adja a múltelbeszélés keretét, de csak az egyiket. Mert a gyónás után Györke Anti is feltűnik, „beállít" vigasztalni a gyermek életéért aggódó családot. Az ő szereplése teszi duplakeretűvé a regényt, és ez a szerkezeti váz lenne sérült, csonka az első fejezet elhagyásával.

III. A kettős kerettel az út mint szimbólum is legalább kétféle, mégpedig egymással ellentétes tartalom jelölője, hordozója lesz. A kilátástalanságé, az űzöttségé – az úttévesztésé egyfelől, és a biztos útra találásé, a célját lelt életé másfelől. A különbség térben és időben is megmutatkozik. Az elbeszélt múltban a téli nyárfa – odaát, a túlsó parton – úgy magasodik ki, hogy egy életszakasz lezárását is jelenti. „Hová jutottam? Katonaszökevény, majd szökött fogoly lettem - töpreng a tíz valahány évvel korábbi helyzetén, s bár nem

tudhatta akkor, hazaér-e, mégis eltölti az érzés: - És nincs tovább, az út, amelyen indítottak, véget ért. Itt állok egyedül, mint valami pusztába űzött bibliai próféta, csodára várok, amelyben magam sem hiszek". Az elbeszélő jelen idejében, a nyári nyárfa közelében – ideát, a szülőfalu oldalán – a Tisza-part „legszebb almáskertje" viszont azt gondoltatja vele, hogy „a parasztvilág körforgása véget ért". S bár egy öregember őt, az elnöki posztról lemondott szövetkezeti agronómust marasztalja el, hogy „nagyon a paraszti út mellett taposol te néha, Kálmán, mellélépsz, és magad sem veszed észre", mégis biztos a dolgában: ha az útirányuk azonos is, mégsem mindegy, hogy valaki „letérő mellékösvények után kutat", vagy pedig, mint ő, „a széles utat" kívánja.

Ez a beszédmód, szóhasználat aligha tartható egyéninek, az elbeszélő egyáltalán nem törekszik a köznyelvi jelkép felfrissítésére, sajátossá tételére. A paraszti „új gazdálkodás"-nak széles és fényes az útja, s a rajta járó, ha nem mondja is ki, de hiszi, mint a korábbi filmsláger, hogy „ránk ragyog az élet". Hasonló bizalom és lelkesedés mozgatja arról beszélve is, hogy együtt, egyszerre indultak Györke Antival és „még sok ezren reménykedve, a háborútól meggyötörten". Hogy közvetlenül ezután a béke éveiből – egy másik sláger szavaival szólva – csak a szépre emlékezik, ezt a korabeli sematizmus kritikáiban lakkozásnak nevezték. „Szépet és jót akartunk mindannyian – használja a közhelyet, s mint aki ha látását nem is, de emlékezetét vesztette, így folytatja: –, a szemafor zöldet mutatott. Egyenes, nyílt pálya futott előttünk a messzibe, szabad volt az út, mégis sokan holtvágányra futottak". Dogmatikus gondolkodás, brosúraszemlélet feledtetheti el vele, hogy a lámpa bizony mindjárt a háború befejeztével ismét pirosra váltott, hogy a benesi dekrétumok kijelölte nyílt pálya a kitelepítés felé vezetett, s hogy az otthon maradtakat, a kisebbségi magyarságot holtvágányra állították, veszteglésre kényszerítve. Vagy földönfutásra – a következő Dobos-regény üldözöttség, hazátlanság képe még foltokban sem tűnik fel a *Messze voltak a csillagok* világában, holott az emlékező szinte rögeszmésen kel ki az ellen, aki a múltat megtisztítja a foltoktól. Az igazmondásra biztató maga sem törekszik a teljes igazság megragadására, talán mert a jelen valósága s a jövő távlata bizonyosság számára – újra ugyanazt a jelképet használva –, hogy jó s egyenes úton halad. Ráadásul – bár szónoki kérdésként fogalmazza meg – büszke öntudattal hangsúlyozza, hogy a maga „teljesen önálló útját" járja, s nem az apja paraszti világa folytatódik benne tovább, nem a körforgásé.

Az út jelképe nem a szocialista propaganda hangoztatta alapvető különbség, falu és város távolságának jelölésére, nem is csökkentésük, illetve megszüntetésük jóslására szolgál - sokkal inkább annak a jelzésére, ami egy első generációs értelmiségit túl az eszméin, gondolatain és céljain, már érzéseiben is elválaszt, sőt eltávolít paraszti környezetétől, rokonaitól, szüleitől. Még akkor is, ha helyén marad, pontosabban visszatér a szülőföldjére iskolái elvégzése után, hogy tanult emberként folytassa s értesse meg az új, közös gazdálkodást. Ehhez a szándékhoz társulnak, ezt erősítik meg a világosság és a sötétség, az egymással ellentétes elvek szimbólumai. Akár amikor azon mereng az elbeszélő, hogy mi tesz felejthetetlenné egy nyári reggelt: „a fény és a sötétség, a nappal és az éjszaka utolsó, pajkos bújócskái", hogy aztán „a nap sugárkarjai" körülöleljenek mindent, „nagy, okos homlokot" fehérítve a házakra. Akár azon, hogy mennyire nem szenvedheti az őszutót, a ködöt, mert az „fátylat von szemem elé, én pedig szeretek látni, tisztán és messzire látni". Hozzá még, és ez egy igazi közösségféltő férfiú giccsbe hajló vallomástétele, „a ködben mozgó emberek láttán olyan érzés nyugtalanít, mintha távolodnának egymástól". Világosan mu-

tatják a példák az emlékező beszédében fellelhető jelképek használatának jellegzetességeit. Hogy a felidéző én jelenét mint a tudás, a boldogulás, a hit idejét a fény fejezi ki, a megvilágosodásé; a felidézettét viszont, a múltat a fénytelenség, a „messzi csillagok fáradt szeme". Vagy amit összefoglaló érvénnyel mond: vakon nézte a világot, elrejtőzve, elbújva az emberek elől. „Sötétség és zűrzavar uralkodott bennem". A fény és a sötétség szembenállása ily módon az idő, jelen és múlt szembesítésére is szolgál. Hasonlóképp ellentétek hordozója a másik szimbólum: a mellékösvények, kanyarok, a körforgás annak az esendő embernek az útját jelképezik, aki csak keresi a maga megigazulását, ha viszont megtalálta, akkor egyenes lesz az útja, mint a kiválasztottaké. Mint az ígéret földjére jutottaké – s ennek a chiliasztikus-messianisztikus hitnek a fénye villan fel egy pillanatra: „ilyennek képzeltem a paradicsomot, ahová Ádámot és Évát telepítette az isten", mondja az elbeszélő ama nyárfa közeli szövetkezeti almáskertről. Hozzátartozik ehhez a vissza-visszatérő s az antiklerikalizmushoz köthető elbeszélői reflexiók közül az, amelyik a (szocialista) világ teremtésének önhittségével fogalmazza meg: „Az ember az isten". A természet erőit a maga szolgálatába állító, mindenható ember diadalmas képe végképp kétségessé teszi, hogy az almáskerthez mint édenhez való eljutás előtt a messzi csillagok keresése bármily gyenge mítoszi-mágikus sugallatra történt-e. Utalt-e valami transzcendens bizonyosságra, mint a kanti kategorikus imperatívusz csillagos ege. Őrzött-e valamennyit is abból a hitből, hogy az égitestek az istenség jelenlétének kifejezői; fohászkodott-e hozzájuk, mint a népdalok szegénylegényeinek reménységeihez, az eltévedteknek utat mutatókhoz.

„Odüsszeusznak, egy örök bolyongásra kárhoztatott embernek éreztem magam: nem hajóztam én tengeren, mégis, mintha hullámok hegyén-hátán sodort volna egy láthatatlan erő" – hasonlítja az elbeszélő a saját vergődését Homérosz hőséhez, a trójai háború után hazainduló ithakai királyéhoz. Különös párhuzamba állítás ez, lényegbevágó félreértésen alapul: az akháj sereg rangos vitéze nincs örökös vándorlásra ítélve, s bár sokszor irányt veszt, de nem céltalanul hányódik: hazatart ő is. És alapvető különbség: nyertes háborúból. Ahová – és itt mutatkozik a legfőbb hasonlóság – egyáltalán nem kívánkozott menni, nem lobogott benne harci kedv. Útja valójában isteni akaratból elrendelt büntetés, próbatétel – Zeusz is villámokkal sújtja a hajóját, ám Poszeidon, a tengeristen az, akinek a haragja végigkíséri. Hazajutásához, az akadályok legyőzéséhez, a csábítások elhárításához azonban ugyancsak az istenek segítsége szükséges, mindenekelőtt az épp a Zeusz fejéből teljes harci fegyverzetben előpattant Athénéé, a bölcsesség és az igazságos harc istennőjéé. Neve ugyan annyit jelent, hogy az „isteni harag" embere, de legalább magatartása, sorsalakulása szempontjából ugyanennyire fontos megkülönböztető az epitheton ornans: a „leleményes". Okosság, ravaszság, agyafúrtság – Athéné szerint ötletekben és furfangosságban az istenek sem igen vehetnék fel ezzel a – más jelzők szerint – „sokat tűrt", „dicsődárdás" „városdúló"-val a versenyt.

Ács Kálmán világnézetétől annyira távol esik minden transzcendencia, minden irracionális magyarázatkeresés, hogy Isten haragja sújtotta hős, mint Odüsszeusz, már csak ezért sem lehet. Az okokat az égi szférák helyett a földiekben keresi: a társadalmi körülményekben, a történelmileg meghatározott helyzetekben. Azt, hogy – mint megfogalmazza – egész fiatalsága „egy vég nélküli kálváriajárás volt", nem isteni elrendelésnek tartja. Szinte sorsa kivonatát mondva összegzi: „Igazságtalanság, szörnyű igazságtalanság történt velem: Horthyék behívtak katonának, végiggyalogoltam fél Oroszországot. A Kárpátok

alól hazaszöktem, elbújtam. Megvártam, míg a front átvonul, azt hittem, ezzel véget ért számomra a háború. Nem így történt (...) Valami rosszakaróm beárult, bemocskolt. Rám sütötték, hogy politikai ellenség vagyok. Ilyen szörnyű pecséttel átadtak a szovjet parancsnokságnak (...) Szaladgáltam, kerestem az igazságot, de mire meghallgattak, Szmolenszk alatt zötyögött velem a vonat". Szembetűnő e summázatban, hogy mintha sem a frontra vivő, sem a fogságba juttató útnak nem volna kiterjedése, hossza, szélessége, s híján volna eszmének, érzelemnek, érzékletes tartalomnak. Végiggyalogolni a fél országot vagy járművön zötyögni – már a megnevezések is kétségbe vonják azt a tapasztalatot, amihez a regény eredeti címe a kegyetlen jelzőt kapcsolta. S a jelkép nem tesz szemlélhetővé valamely mélyebbre rejtett, bonyolultabb gondolatot sem; hangulatköre nemcsak szűkös, de szokványos is. Fogságból szökve a visszaút, a hazavezető minősége egészen más, amin az elbeszélő álmélkodik a legjobban, oly annyira, hogy felmerül, eloszlathatatlanul, a gyanú szavahihetőségét, teljes előadásának hitelét illetően. „Érdekes, bejártam fél Oroszországot, és csak most tűnt szemembe a rombolás" – mondja a szökevény, nagyjából ugyanúgy csodálkozva, és ez megfigyelőképességét teszi kétségessé, mint másfél évvel korábban, amikor rabságba hurcolták. Negyvenöt februárjában a tető nélküli házak ablakából csavarodó kályhacsövek látványa ragadta meg, a „letarolt ország", és hogy katonaként ő is erre vonult „valamerre, de akkor nem szúrt így szemet ez a tékozló pusztítás". Az út szimbólumához kapcsolódva ezekből következik az utazások – menetelések, vonatozások, vándorlások – közötti talán leglényegesebb különbség. Az, hogy az akadályok legyőzése mint a személyiség bátorságának és leleményességének próbája csupán csak a szökés idejére vonatkoztatható. Vagyis – paradox módon vagy inkább önellentmondásosan – a frontszolgálat hónapjaira nem. Az emlékező mintha mentegetné is magát: „Borzasztóbbnál borzasztóbb frontélményeket sorolhatnék fel: nem az én élményeim, nem vállalom őket".

Az akadályokon való túljutás vágyának kifejezője a csillag is, azaz a jelkép szinte kizárólag csak a nyárfánál véget érő életszakaszban jut szerephez. A leggyakrabban a világosság és a sötétség sem mint egymást feltételező oppozíciók tűnnek fel, hanem mint egymással ellentétes érzések, hangulatok közvetítői. Jellemző példa erre, hogy a háború vége előtt katonaszökevényként a csűrbe ásott gödörben nem volt képes „társtalanul elviselni a csillagtalan, sötét éjszakát", a háború után, fogságból társával, Bagai Gyulával hazalopakodva a nappalt rettegték, és az éjszakát várták, „a sötétség barátunk lett, a fény, a világosság ellenségünk". Ebben a fordított létezésben a letarolt ország földi látványa helyett az égi jelenségek figyelmeztetnek a nyomorúságra s az otthontalanságra. Az éppen csak hunyorgó, ha láthatatlanná nem is lett Göncölszekér vagy a sarkcsillag a reménytelenség s a védtelenség érzetét növelik bennük. „Idegen, szokatlan égbolt csillagai pásztorkodtak az éjszakában" – e benyomás szerint a fénylő égitestek akárcsak a Bibliában, lehetnek ugyan az isteni pártfogás és gondviselés szimbólumai is, ám nem segítenek a tájékozódásban, nem igazítanak útba. Az idegenségben az ismerőst hiába fürkészve „idegennek, szokatlannak tetszett az ég minden csillagával együtt (...) Hiába néztük, vallattuk az eget." Az égbolt, a csillagok messzesége az otthontól, a „hazai táj"-tól való távolság jelölője, s ahogy közelednek hazafelé, úgy „erősödött az égbolt ragyogása". Hogy a csillogó, tiszta fény a reménységen túl az emberség, testvériesség kifejezője is, abban a jelenetben mutatkozik meg, amikor bujdosásuk végén, Munkácsra érve elbúcsúznak egymástól, és Ácsot az ismerősei úgy fogadják, „akár egy útszéli koldust". Nem benn a szobában vetnek neki ágyat,

hanem – nyilvánvaló a bibliai allúzió – az istálló jászlába fektetik. Ekkori érzéseit, hangulatát fejezi ki, anélkül, hogy látványt közvetítene az ismét és utoljára feltűnő címbeli jelkép: „messzi voltak a csillagok... még a falum tőszomszédságában is mérhetetlen magasságban hunyorogtak felettem". A hazakerülését végül nem az Isten segítségének, kegyes jóindulatának köszönte. Ahogy a fogságot sem isteni büntetésként, sorsba írt végzetként fogta fel, hanem valamiféle igazságtalanság következményeként.

IV. Az igazság itt nyilvánvalóan nem a társadalom törvényeinek, a jogszabályoknak való megfelelés, illetve az ezeken alapuló döntés, ítélet szinonimája, de nem is valamely közösségben kialakult erkölcsi eszmény, követelmény érvényesüléséé – mint ahogy az igazságtalanság sem ezek ellenkezőjét jelenti. Amiből kálváriája következik: katonának menni pedig törvény előírta kötelesség, az adott társadalmi rendszer tagjának – lehet bár – kényszerű feladata. Csakhogy sem a frontra induló, sem a fogságból megszökő fiatalemberben nem alakult ki semmiféle azonosság; még állampolgári identitás sem. Híján volt a környezete s ő is azoknak az értékeknek, érdekeknek és céloknak, amelyekkel azonosulni tudott volna, amelyek követésére, elérésére mintegy a szocializációja részeként akár a családja, akár az iskola intézménye nevelte, biztatta volna. Messze volt attól, hogy tudatosulhasson benne a társadalmi hovatartozás, ami a komparatív kultúratudomány szerint a kollektív identitás alapja, s ugyanilyen messze, ami viszont a kulturális identitásé, a tudatos részvételtől valamilyen kultúrában, egy kultúra megvallásától. Jelesül a magyarságétól.

Két nevezetes esemény tehette próbára, vallathatta hovatartozása dolgában, késztethette volna arra, hogy az Én-tudata alakulásával együtt a Mi-tudata is változzék, vagyis hogy összetartozásként, „tagsági viszonyként" értelmezze a társadalomhoz és a nemzeti kultúrához való tartozást. Az egyik esemény: az első bécsi döntés, 1938. november 2-án. Ennek értelmében Magyarország visszakapta a Trianonban elcsatolt Felső-Magyarország és a Csallóköz területének jelentős részét, ahol a népesség több mint nyolcvan százaléka magyar nemzetiségű volt. A másik esemény: a világháború végén, még a párizsi békeszerződés megkötése előtt ezek a területek ismét csehszlovák fennhatóság alá kerültek. Ahogy az első nem töltötte el örömmel, nem élte meg – mint a valóságban az újságíró Márai Sándor – végzettől kapott ajándékként, a trianoni igazságtalanság részleges jóvátételeként, úgy a második sem keltett benne nemhogy félelmet, de még érdeklődést sem. Közömbös maradt. Tanácstalan ő is – emlékezete szerint -, és a falu egésze is. Közössége rejtettebb késztetései, népérzülete s aktívabb megnyilvánulásai, közhangulata mit sem változott. Jellemző már az emlékező szóhasználata: a visszacsatolást „Horthy hadserege" bevonulásához köti s „kavarodás"-t emleget. Az egyik felnőtt örült, a másik szidta Horthyt, de jócskán akadt olyan is, aki „hallgatott nagyokat" – „nem tudtak eligazítani", rögzíti az elbeszélő, együtt az óvatosságra intő apai tanáccsal: „Ne iparkodj az első sorban járni... maradj hátrább... középen menj mindig... ne légy sem első, sem utolsó... fedezd magad a többiekkel, magadra gondolj...". A paraszti óvatosság az elevenen ható tényező, s nem a magyarsághoz tartozás, a nemzeti érzés. Sőt, a műveletlenséggel és a tudatlansággal magyarázza utólag is, hogy „micsoda árat" fizetett mindazért, mert „magyar volt minden: az isten, a szabadság, az igazság" - „kis híján az életemmel adóztam", összegzi tapasztalatát. Mentegetőzik: a „csavaros eszű prókátorok", az ájtatos kálvinista pap, a nemzetgyűlési képviselő, vagyis a magyar uralom mellett kardoskodók szavával szemben „kommunista alig volt a faluban". Ha nem utalna a tájékozatlanságukat kihasználó „huncut úri

politiká”-ra, akkor is nyilvánvaló volna, hogy az elbeszélő a nemzeti összetartozás helyett a társadalmi osztályhoz tartozást veszi alapul. „Volt nekem egy jámbor elképzelésem, azt hittem, ha véget ér a háború, az úr meg a paraszt, a tiszt meg a közhonvéd egyenlővé válik” – morfondírozik, az emlékezés jelen idejének abban a kommunista pártos szellemében, mely szerint csak az osztályellentétek megszűntével alakulhat ki a nemzeti-nemzetiségi azonosságtudat is.

E kialakulatlanság legbeszédesebb jelenete, amikor a háború után munkára – malenkij robotra – fogott kistarádiakkal, a falujabeliekkel együtt Ács Kálmánt is megkérdezik, minek vallja magát, magyarnak, szlováknak vagy csehnek. Hogy mit válaszol, csak sejthető, illetve kikövetkeztethető abból, hogy abba a nagyobbik csoportba állítják, ahol a magukat feltehetően magyarnak vallók vannak, és akiknek talán ugyanúgy a fülükbe mormolta Parajos Gábor, mint neki: „Ne tagadjuk meg magunkat”. E vállalással kapcsolatban érdemesnek tartja hangsúlyozni, hogy Parajos Erdélyből származó s egy kistarádi nagyparasztnál cselédsorban élő legény – aki lényegében idegen tehát közöttük, mégis ő inti őket: „Akármi történik is, ne engedjük el egymás kezét”. Nyilván neki sem magyarázta meg senki annak a jelentőségét és értelmét, ami történt 1938-tól 1944-ig, mégsem azzal az egykedvűséggel fogadta a változásokat, mint az emlékező. Megérkeztek, nem sokkal a front elvonulása után a „szlovák fináncok”, mondja, de „nem okoztak feltűnést, jöttek és ott voltak”. „Ki gondolt ilyen háború után a határokra: örültünk, hogy vége van, és megmaradt az életünk”, ért egyet egykori önmagával az emlékidéző, magyarázkodva: „A változások úgy követték egymást, akár a lavinaomlások: egyszer esküdj Benesre, azután meg légy jó magyar hazafi... Lassan már azt sem tudtuk, miféle náció vagyunk tulajdonképpen”. Látható, hogy két ellentétes igénynek való megfelelés a társadalmi azonosságtudat válságán túl legjobban a nemzeti identitást kezdi ki, teszi lehetetlenné. Kétségbe vonva, hogy akár a családi vagy a rokonsági kisközössége az évek során kimunkált volna a maga történetéről valamilyen közös emlékezeti képet, és a közös emlékeknek ebbe a rekonstrukciójába beleillesztette volna a jelen szükségletei mellett a jövő értéktörekvéseit is. A túlélés parancsa mindennél előbbre való. Paradox módon ezért határozza el később, már a gyűjtőtáborban vagy ötvened magával, hogy jelentkezik a csehszlovák hadseregbe. „Ha kell, harcolunk” – kimondva, kimondatlanul: a magyarok ellen is. Ám miután nem sorozzák be, a „sírás környékezett”, „sehol sem kellek, senkinek sincs rám szüksége!”. Álszent önsajnálat ez, hiszen elhallgatja: ahol kellett, a magyar hadseregben, onnan elszökött. Voltaképp a történelmi felelősség elhárítása ez a siránkozás, de az is, amelyik örökösen „az évszázadokon át belénk szorult”, szörnyűséges alázatra hivatkozik, panaszolva, hogy az urak „csordát csináltak belőlünk”. Amennyire feltűnő, hogy a negatív szociális-érzelmi övezetben az ellentétek, konfliktusok szinte kivétel nélkül a magyarságon belül és osztályharcos alapon jelennek meg, legalább annyira szembeötlő, hogy a pozitív mezőben viszont az egyetértés, az elfogadás, a szolidaritás kifejezése, a segítség majdnem mindig a szovjetekhez kapcsolódik.

Meggyőző példái ez utóbbinak a szökést követő kalandok, de az a rövid időszak is, amikor másutt ugyan még tartott a háború, de Kistarád már felszabadult. Az óvatosságából, közönyös nyugalmából nehezen kimozdítható Ács Kálmán katonaszökevényként négy hét után alighogy ott hagyta a csűr vermét, máris „az élet biztonságát” és bár ősz volt, mégis „április friss mozgolódását” érezte. Ezt éreztette vele az a kopottas külsejű idegen,

aki kommunista ifjúsági szövetség alakítására biztatta őket, a Komszomol mintájára, amiről sokat „nem nagyon tudhatott ő sem". Amit azért gyanított, mert – mintegy napjaink francia filozófusa előfutáraként – szegényesnek találta a szótárát; fél kezén megszámlálhatta „azokat az új ízű szavakat, amelyeket nyilván valami világlátott idősebb kommunistától tanult". Látszik itt is az ellentét: sokallotta a magyar igéket, kevesli a kommunistákét. S habár mosolyog magában rajta, mégis jólesik az idegen, Morvay Sándor jelenléte, s jól, hogy a szabad szerelemről beszél, valamint arról: „a vagyon nem számít". „Ezután két feledhetetlen rövid hét következett. Úgy gondolok vissza ezekre a napokra, mint egy szomjas szerelem első óráira" – hangzik a lelkes beszámoló a „tettvágy"-ról, a munkáról, amelyhez olyan türelmetlenül fogtak hozzá, „mintha egy végzetes mulasztást hetek alatt akarnánk pótolni". S hogy miben mutatkozott meg ez a tettrekészség? Egy Petőfi-vers, valamint a fronthelyzetről szóló jelentések sokszorosításában, filmvetítésben, a Gül Baba tucatnál is többszöri bemutatásában. „Afféle hirtelen felkent prófétáknak képzeltük magunkat" – ad számot lelkesültségükről s eltökéltségükről. Amit az ő esetében a veremben töltött idő is növesztett: „Egyhónapos sötétség élesítette a látásom". Ekkor hallott mind a falujuk határába ejtőernyővel ledobott orosz partizánokról, mind a Horthy-hatalommal szembeszegülő, ellenállást szervező – az *Áldozat* című elbeszélésben, majd a későbbi regényekben is megjelenített - Leczó Mihályról. Ráadásul a barátja, Györke Anti „olyan ördöngösen színezte előttem a történteket, hogy engem is magával ragadott". Mintegy e színes mesélés kései hatásának tanúsítója az ő hatásvadász előadásmódja. Amikor az foglalkoztatja, vajh „milyen lehet a tekintete, fejtartása, járása" az ellenség hátországába merészkedő orosz embernek. Amikor a szovjet katonák bevonulásakor „forrósodott" benne a szándék, megölelni, aki elsőnek lép be az udvarukba. Amikor biztosra veszi, faluja „majd minden házában gondoltak a vendéglátással". Aztán a hozzájuk beszállásolt négy szovjet katonával szinte családi meghittség; kapitányuk akadályozza meg, hogy a szomszédban zaklassák az asszonyokat. A falubeli közös vigadalmak, táncesték. „Nagyon tetszett az orosz dalok melódiája, első hallásra megkapták az ember lelkét" – bezzeg „egy hónappal ezelőtt még a magyar frontslágerek árnyékolták be nótás kedvünket". A szembeállítás, az ellentét mutatkozik meg itt is, mint korábban, amikor a „keserű elszántság" azon gondolkodtatta, mi lenne, ha a magyar katonáknak, tábori csendőröknek rohanna, „szúrnám, lőném őket, ahol érném", „bosszút állnék meglopott ifjúságomért". Aztán a szovjetek aknatüze láttára „gonosz káröröm" gyúlt benne, még számolta is a robbanásokat. „Ez az, így kell!" – teszi vitathatatlanná, kinek az oldalán áll, kinek a pártját fogja.

Azokét, akik őt is pártfogolták később. A gyűjtőtáborban, ahol jellemző mód a „pokolfajzat német" foglyokkal gyűlt meg a baja, s a magyar tisztek viselkedése háborította fel „mélységesen", és ahol amúgy „egyhangú" volt az élet, „nagyon sokáig" a sok ezer ember „nem tett mást, mint önmagát tartotta fenn". Hogy hogyan, hogy miből? – ehhez az ábrázolt tárgyiasságok vajmi kevés fogódzót nyújtanak. Az emlékezőből mintha hiányozna is az igyekezet, olyan sematizált látványokat alkotni, amelyek révén mind a tábor terét, mind a figurákat és cselekvéseket elképzelhetőkké tehetné. Semmi kíméletlenség – kegyetlenség – a mindennapokban; nem megerőltető „a napi tennivaló": szinte szórakozva, libasorban mennek az erdőbe, hogy egy darab ölfát hozzanak. Az elemózsiájukat pedig Vaszilij, a táborparancsnok teremti elő, naponta járva a falvakat, ám hogy mennyire az egyenrangúság, az egyforma bánásmód híve, mutatja: neki is abból a kondérból merítenek, amiből a

foglyoknak. Közvetlensége csodatevéssel társul: a lerombolt országban a parancsnok „addig autózott és veszekedett a hatóságokkal, míg vadonatúj téli holmit” nem szerzett, nemezcsizmát, vattás nadrágot, vattakabátot és „egy kemence melegségű bárányborr bundá”-t. E pompás öltözet Ácsot szinte kényszeríti a szökésen gondolkodni, főleg azután, hogy hiába kérleli Vaszilijt – csak úgy „beállítottam hozzá” -, engedje útjára, haza szeretne menni, s egyébként is „én fáradt vagyok”. Kérdésekbe foglalt érvelésének - miért neki kell jóvá tennie a háború igazságtalanságait, bűnhődnie másokért -, persze, nincs hatása. Bűn az engedelmeskedés is; tanulj, okosodj – inti egy hosszú párbeszéd végén a parancsnok, minek utána egy este Bagaival lemaradnak a csoportjuktól, s nekivágnak az éjszakának. Ám bántja, sokáig, hogy nem tudott Vaszilijtól „emberségesen elbúcsúzni”; nevetséges önvád kínozza: „Visszaéltem őrzőim bizalmával és megszöktem”; szégyelli, hogy „utolsó fogolyszökevénnyé züllöttem, akit heteken keresztül csak az emberek irgalma tartott életben”.

Ez az irgalom: ha nem voltak hazavezérlő magyar csillagok, voltak hazasegítő szovjet emberek. Csupa segítőkészség mindenki. Az öregasszony, aki gyógyítja Bagai égési sebeit. A vasutas őrházban a kártyázó katonák egyike, aki mahorkás dobozt tol eléjük. Az állomáson az őrnagy, aki fekete kenyeret, darabka szalonnát és jókora vöröshagymát eszik, s aki – miután elhitették vele, hogy keletről, egy német táborból kerültek ide – még ki is kíséri őket a hazafelé tartó vonathoz, tanácsolván, a peronon utazzanak, mert ott a kalauz nem kér jegyet. Aztán a tolató, aki a lembergi gyorsra irányítja kettejüket. A kalauz, aki a fülkében keres helyet nekik. A minszki kis ember, aki csehül kérdezget, felajánlja a segítségét, majd amikor később újra találkoznak a vonaton, kérdezés nélkül helyet keres nekik. A két katonatiszt, akik nemcsak a pálinkájukat kínálják, Ács esetében az ittasságig, hanem a határállomás előtt, ahol a katonák mindenkit igazoltatnak, betuszkolva az ülés alá, még el is rejtik őket. Úgy jutnak tehát haza, hogy életveszélynek egyszer sincsenek kitéve, sehol sem bánnak velük ellenség módjára, és mindig akad, szovjet ember, aki a javukra van. Szó sincs tehát elrendelt büntetésről, örök bolyongásra kárhoztatottságról – Ács Kálmán sorsa messze más, mint Odüsszeuszé.

V. Az ithakai király sorsával való példálózás a kistarádi parasztlegény kalandos történetét is a hősmonda szférájába emelhette volna – s az elbeszélőben csakugyan erős az efféle mitizálásra, önmitizálásra való hajlam. Többek között az alábbi megjegyzése árulkodik erről: „Ha józan lenne az emberiség, szobrot állítana a magamfajtáknak. Hány agyonkínzott sorsot kellene márványba vésni. A mi falunkban minden udvarra jutna egy. Így talán tovább megmaradna az emberek emlékezetében a földi pokoljárás, a háború”. Csakhogy az egyéni emlékezetben megőrzött és feltárt világ nem mutatja e földi pokol kínjait, nyomait. Az elbeszélő én szavait nem igazolják az elbeszélt én tapasztalatai – vagy, mint a frontélmények esetében, hallgat róluk, vagy pedig, mint a szökés kalandjai esetében, szinte mesei jótevőket léptet fel.

A tényeket elfedő, illetve megszépítő előadásmód következtében roppant kétségessé válik, hogy az egyes szám első személyű emlékező valóban kibeszéli-e magából a traumatapasztalatait, csakugyan megszabadul-e tőlük. „A háború emlékei követelődzők, a fájdalommal sújtott magamfajta ember szinte tehetetlen velük szemben” – a nyárfa közelében így vág neki a múltidézésnek, s a végére érve, miután két vagy tán három óráig – az ő szavaival – borongott, barkácsolt az emlékezés kanyargós ösvényén, maga is feltételezi, „ha

mások hallgatják, cifra históriának, mesének hiszik", amit mondott. Háborús élményeit a legszívesebben elfalazná s megtagadná – teszi még hozzá a legvégén, pedig kevés oka van erre, hiszen amit „barkácsolt": inkább színes, „cifra", semmint súlyos, szörnyű volna. S az elfalazás, a trauma nyelvén: elfojtás vágya épp oly jellegzetes tünet, mint az akarata ellenére fel-feltörő emlék, a pusztítása, amelyet egyszer az embert kísérő „gonosz árnyék"-hoz hasonlít, máskor pedig a lélek legmélyén rejtőzőnek mond, amelyiknek elég egy pillanat, s „mindent felidéz és gyötrődni kell újra elölről". Áldozatnak tünteti fel magát, a társadalmi-történelmi igazságtalanság áldozatának, miközben nem ad elő egyetlen egy erőszakos eseményt sem, aminek elszenvedője, kárvallottja lett volna. Vagy: tettese. Bolhából is elefántot csináló természetére igen csak jellemző, ahogy a legnagyobb bűnét-bűneit felfújja: „Hová aljasodtam, hová aljasítottak!" – kiált fel, most sem mulasztva el, hogy áthárítsa másokra is a felelősséget, holott igazán jelentéktelen ügyek indítják e hangzatos megbánásra. Egy Kijev melletti faluban két öregember kamrájából nem átallotta „elragadni az utolsó szem lisztet" – ez az „elharácsolt" liszt nyomja a lelkét. Meg az az „erőszakos széptevés" Kolomeában, ahol úgymond betolakodott egy szemrevaló fehérnép házába, s ott mindössze annyi történt, hogy a lány apjával vagy a nagyapjával megivott egy fél üveg, maga hozta pálinkát, majd távozáskor a rimánkodva elrebegett „ja ljublju"-ra a lány könnyes szemmel válaszolt: „nyeponyimaju... nyehocsu". Másfél évtizeddel a történtek után e két eset morális súlyát túlozza el, szinte a komikumig, amikor úgy érzi, olyan „szégyenfoltot" hagytak rajta, „amit csak egy élet becsülete fakíthat el". A hazai háborús emlékek egyike-másika pedig már-már vidító; idillbe illőek, nem tragédiába – igaz, nem is úgy elevenednek meg, mint ha traumaként élte volna meg őket. Nemhogy – utólagos neurotikus tüneteket tanúsítva – tagadásba menekülne vagy közömbösen, érzelemmentesen viszonyulna hozzájuk, egyenesen büszke rájuk, mint mondja, felkavarják benne a vért. Itt is két eset emelhető ki. Az egyik 42 nyaráról való, amikor az ezredével Verecke alatt egyhetes pihenőt tartottak, s a hegyi folyó partján belebotlott Malvinba, egy százados fürdőruhában napozó feleségébe, aki a másnapi találkozásuk után harmadnap már meztelenül napozott, mielőtt virágágyat készített volna neki, hogy arra fektesse. Ám mielőtt megtörténhetett volna köztük, amire mint „kiéhezett farkas" vágyott, riadót fújtak, s ő, az asszony nevetésétől kísérve, ijedten rohant a szolgálati helyére. „A testi gyönyörnek az önkívülettel határos vágyása a félőrült ember menekülését juttatta eszembe" – ez a reflexió, bár kapcsolódhatna az ökörmezői kalandhoz is, már egy másik erotikus élményt idéz, 1944 őszéről. A három hétig ostromlott szomszéd kisvárosból hozzájuk menekült család Májának becézett lányával esténként a szénapajtában „pecsételték" a barátságukat, s nem múlt el este csókolás és ölelés nélkül, de anélkül sem, hogy Mája a fülébe ne súgta volna: „Minden elmúlik egyszer, csak ez az éjszaka a miénk". Itt a könnyű érzelgősség és fellengzősség közelébe jut az elbeszélő. Mint mikor a lány ragyogó szépségéhez keres szavakat: „Békeidőben egy pillantásáért körüljártam volna az országot koldustarisznyával".

Hogy Ács Kálmán mindezek ellenére egész fiatalságát – idéztük már - vég nélküli kálváriajárásnak tartja, ez nyilván összefügg az elbeszélői alaphelyzettel. Nevezetesen azzal, hogy a jelen tragédiája a múlt tragédiáira emlékezteti. Mintha a háború réme – akár egy gránát alakjában – folyton kísértene. Ezért érzi, hogy a robbanás oda löki mint gyóntatószékbe, a nyárfához. Kényszervallatást hajtat végre – legalábbis a helyzetérzékelése szerint –, pedig a vétkei csekély számúak és súlyúak. Van azonban ebben a léleképítésben,

bűnbánatban valami sajátságos. És nem is azt tekintve, hogy mennyire száll magába, lelki tükrében megtalálja-e, meg akarja-e találni mindazt, ami a lelkiismeretét vádolja. Hanem hogy mindez nem az elfojtást szolgálja-e: miközben feltörnek a régebbi idők emlékei, egyszerre csak kiszabadítja, amit eszerint évekig elzárva tartott – az ő szavaival – az emberekben, így a benne is lakozó szörnylelket, a háborúét, aközben némaságba burkolózik: a jelen idő számára minden korábbinál tragikusabb eseményére, élete legdrámaibb helyzetére, fia halálos sebesülésére jószerint egy szava sincs. Ami van, az egyrészt a hallgatás indoklása: megfordult vele a világ, mondja, s az „ilyen döbbenetes pillanatokról utólag nehezen tud számot adni az ember", másrészt szinte megvetésbe burkolt hitetlenkedés. Györke Anti vigasztalásra, biztatásra szánt szavai – „Ne búsulj, megmarad a fiad!" – hallatán érthetetlen módon „keserűség és undor" fogja el, nem tud hinni, pusztán mert barátja száján szerinte rég súlyát veszítette a szó. Mindenesetre ha mindjárt a kórházi látogatás után fia elvesztésének vagy akár csak gyógyíthatatlanságának tudatában kezd hozzá a háború újraéléséhez, akkor ez menekülésnek számít. És érzelmi szegénységnek, traumatikus tünetnek, hogy az emlékezés folyamát egyszer sem szakítja meg a sérült gyermekére, aztán a másik két fiára s a feleségére való gondolás. Aggodalmai, félelmei szinte egyáltalán nincsenek, mert ha volnának, gondolatban megosztaná őket, legalább a családjával. Kibeszélhetné magából a fájdalmat.

Még ha a megnyilatkozási formája olyan is, amit a prózapoétika némának nevez: egy belső beszélő egy belső hallgatóval kommunikál. Elvétve ha akadnak fordulatok, amelyek esetleg hallgatóságot feltételeznek, a másvalakihez szólás szándékát: „nem tudom, ki hogy van vele", tesz fel egy szokványos kérdést, ám ez megjelenhet a szóbeli helyett írott formában is, noha az írás mint tett, cselekedet egyáltalán nem tárgya a szövegnek. A regény egészében alkalmazott belső monológgal kapcsolatban az állítható, ami általában, annyi más első személyű szöveg esetében, hogy homályban hagyja vagy ellentmondásba takarja eredetét. S noha az elbeszélhetőség kételye föl sem merül benne, annál többet foglalkoztatja az emlékezés, a gondolatalkotás és az asszociáció szerepe, egymáshoz való viszonyuk. Csapdosó gondolatairól ad számot, visszafelé csavart, laza szálú megsodort fonalhoz hasonlítja a múlt felfejtését, de ráébred az akusztikai és a látványi-optikai elemek felidéző szerepére is. Máskor szinte panaszolja, mennyire irányíthatatlan és ellenőrizhetetlen a képzelete, s hogy „az idő összefolyik" előtte, egybeolvad, „egyetlen nappá szövődik" nappal és éjszaka, ősz és tavasz, a háború és a bujdosás „féltucatnyi esztendeje". Ehhez képest az elbeszélő meglehetős rendet tart az időben, nem ugrál ide-oda, s ha néha önkényesnek vagy túlmagyarázottnak tetszik is képzettársítása, nyilvánvaló az események logikus elrendezésének szándéka. S ez magától értetődő is, hiszen a magánbeszéd a vallomás, illetve a gyónás műfajának hagyományaira emlékeztet, mégpedig olyan formában, amikor meghatározó a moralista és eszme-, ideológiatörténeti minták követése, a társadalmi-etikai kérdések fölvetése. Talán ezekből a szellemi mintákból és kérdésekből következik, hogy hiába telik el tizenhat vagy tizenhét év – mindkét megjelölés elhangzik, esetleg az emlékező zavarodottságát tanúsítandó –, az elbeszélő igazából nem mutat fejlődést múltbeli énjéhez képest: ugyanazt panaszolja, a kiszolgáltatottságot és az igazságtalanságot, amivel már fiatal korában sem tudott mit kezdeni. Ez a régebbi megtestesülésével való azonosulás fogalmaztatja meg vele a jelen vádját a múlt bűneiért. Annyira azért sosem feledkezik meg az időről, hogy úgy meséljen, olyan élénken, felidéző erővel, mintha ma történne, ami

tegnap esett meg. Valamilyen átkötő megjegyzéssel utal az idők közötti távolságra még akkor is, ha a múlt megjelenítésekor sűrűn használja a „most" határozószót. A jelen idő három különböző jelentése közül az időtlent vagy gnómikust szerepelteti tán a legtöbbször – vagy legalább olyan gyakran, mint az egyszeri, illetve az ismétlődő cselekvésre utaló másik kettőt –, és ezzel függhet össze, ennek következménye lehet, hogy az elbeszélő véleménye sokszor fordul okoskodásokba, általános érvényűnek vélt hangzatos kijelentésekbe, elkoptatott örök igazságokba. „Aki a mások szorultságán csak mosolyogni tud, az csak magára gondol, abban meghalt az ítélőbíró" – hangzik egy szentenciája, az elbeszélőről azt a benyomást erősítve, hogy a humor, a derű színeit ritkán csillantja meg, a bírói szerepre pedig nem annyira önmaga, mint mások – főleg egy történelmi kor s egy társadalmi rendszer - megítélésekor vállalkozik.

VI. A *Messze voltak a csillagok* ítélőbírái közül kétségtelenül Koncsol László a legszigorúbb (*Riport és mítosz között*. Dobos László három regényéről. *Irodalmi Szemle*, 1978/1.). A mű elbeszélésmódját, epikai rétegeit, műfaji megoldásait alaposan elemezve érvelése abból indul ki, hogy a regény „a politikai szemlélet jegyében" született, s hogy ez az „önvédelmi-közírói indíttatás" az első írónemzedék minden tagját jellemzi, mivel a történelem és a politika „durván bele-belenyúlt" az életükbe. Ezzel magyarázza a csehszlovákiai magyar író kénytelenségét, a politikai vitákban való részvételét, s főleg „az időszerű taktikai meggondolásokból eredő tartalmi és formai vétségek" elkövetését. Úgy látja a kritikus, hogy az író a bemutatásra szánt tényanyagot „nem az élet, a lélekábrázolás, hanem a politika felől közelíti meg", hogy „nem a politikát szemléli az élet irányából, hanem fordítva, az életet ítéli meg a politikai szemlélet logikája szerint". Poétikai következménye ennek, hogy a sorsok – kiemelten Ács Kálmán sorsa – jobbára csak „összegező fogalmakban, elmondásban, nem pedig képekben" jelennek meg, képeit pedig „önkommentárok, meditációk formájában" oly sűrűn „elfátyolozzák" a fogalmak, hogy szerinte nehéz is meghatározni a kötet műfaját „nyelve és ábrázolóeszközei miatt". Lélektani hibákat, egyoldalú beállításokat tesz szóvá aztán, mintegy sajnálkozva, a saját identitásáért, a nemzetiségi lét alaptémáiért harcoló prózaíróik közül Dobosnak sem, és másoknak sem sikerült „a korszellem fölé emelkedniük" – a *Messze voltak a csillagok* szerzője „mint minden úttörő, nagy értékkel, a fele igazság föláldozásával fizetett az igazság másik felének a kimondásáért". A kritikus ítélő erejéhez és bátorságához tartozik, hogy ha itt-ott más szavakkal is, de lényegében ugyanezt mondta tizenvalahány évvel korábban, a regény megjelenését követően is, amikor a Szlovákiai Írószövetség magyar csoportjának 1964. november ülésén olyan művek társaságában, mint Duba Gyuláé, Dávid Terézé, Barsi Imréé, Mács Józsefé, Egri Viktoré, Szőke Józsefé, Szabó Béláé és Ordódy Kataliné, beszélt róla (*Irodalmi Szemle*, 1965/2.). A nemzetiségi magyarságot passzivitásba szorító történelmet emlegette fel, a tabunak számító múltat, a tények eleve adott magyarázatát, és hogy bár a szerző rendkívül igényes feladatra vállalkozott, s ki is használja a forma sok lehetőségét, mégis beleesik a hiába: az események leírása helyett legtöbbször a hős töprengéseiről számol be. Másfajta kifogása volt a már idézett Turczel Lajosnak, miután kiemelte a regény merész témafelvetését és igazmondó elszántságát: szerinte az énformára, a belső monológra és az időváltásos technikára épülő szerkezet keretei között „az író még sokszor nehézkesen mozog".

Elütöttek ezek a vélemények a regényt szinte kórusban dicsérőkétől, akiknek az alaphangot Fábry Zoltán adhatta meg az *Irodalmi Szemle* 1964-es évfolyamában folytatások-

ban közölt tanulmányában, az *Új szlovákiai magyar regények* közül Petrőci Bálint *Határváros*át, Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz* című alkotását és Dobos művét emelve ki. Ez utóbbi „többrendbeli meglepetéssel" szolgált a számára, egyrészt a szerzőn mint esztétán az írói „indulás bizonytalanságának" semmi nyomát sem érezte, másrészt mert észrevette „témafelvető bátorságát". Dicsérte „minden idők legbarbárabb embermerénylete", a második világháború „el nem lankadón" való vádolását, de a tegnapi szörnyűségek mellett a ma közönyének és fásultságának, feledékenységének bírálatát is. Fábry számára a regény „a háborús folyamatosság mába érő jelenvalóságát példázza", „a kisember, az ágyútöltelék, a tömegatom, a morzsa" sorsát, az Ady-fájdalom, az „örökké idegen érdekekért ugrasztott és hajszolt 'Szaladj, János, rohanj, János': 'rohanj, ha rongy is a mentéd" kiéneklését. Úgy látja a stószi remete, Dobos László megvallott példaképe, hogy a regény „a Hitler-Horthy imperializmus névtelen katonájának" állít emléket, s hogy „az élményerőt össze tudja kapcsolni a tanulság kicsengésével". Poétikai elemzésekbe sehol sem bocsátkozva végül így összegez, mielőtt a betlehemi csillag és a vörös csillag közös jegyét – mindkettő történelmet, változást realizál – emelné ki: „Dobos regénye figyelmeztető, látható kiállás: hallható, kiáltó, elkeseredett hangú kiáltás. Monodrámája: őr a strázsán!". Bár az elbeszélésmód és a szerkezet sajátosságaira is figyelve, elsősorban mégis az eszmeiszemléleti alapot vizsgálva hasonlóképpen méltatott Fónod Zoltán, aki az egykori – a *Hét* 1964. 6-os számában megjelent – írását ma is vállalhatónak tudja. A Dobos László szépprózai munkásságát részletesen tárgyaló munkája, *Az eltűnt idő nyomában* (*Vonzásterek*. Pozsony, Madách-Posonium, 2007.) ezért emelheti ki a regény érdemeként, Ady szavaival élve, hogy „a nagy posványon" túli utat keresi, „hogy az élet ne legyen 'fölfalt életek soka'". Ugyancsak érdemnek tekinti a mondanivaló élményszerű, szerinte mindvégig érdekes és fegyelmezett szövését, s hogy az író „életismeretben, megfigyelő-képességben, tömörségben – hétmérföldes csizmában tette meg az első lépést", bár, teszi hozzá, „az énregénykeret" korlátokat állított „az ábrázolás sokrétűsége elé".

Dicséret és bírálat végletei között egyensúlyoz Bata Imre (*Alföld,* 1964/11.); írásának álmélkodó és álmélkodtató kezdése – „Mi minden van a lélek mélyén-perifériáján, nagy isten!" – az előbbi felé hajlik, utóbbiba a máshonnan is ismert kifogás: a szerző inkább elemezni, leírni képes, mint felmutatni, látomássá formálni az anyagot. Minden művészi egyenetlensége ellenére „pompás rátalálás"-nak tartja a regényt, hiánypótlónak, amelyik Fábián Zoltán próbálkozásai, Cseres Tibor (*Hideg napok*) és Sánta Ferenc (*Ötödik pecsét*) törekvései mellett elsőként emlékezik a húsz esztendeje elmúlt háborúra, méghozzá azzal a többlettel, amit a múltidézés Közép-Európában jelent: „kicsi népek között elvadult és elvadított indulatok közömbösítését, közös sors, közös létezés-értelem evidenciáját". Hasonló mérleget von a Bata nyitó mondatát idéző Görömbei András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980* szerzője, a téma első monográfusa (*Akadémiai*, Bp., 1982.). A lélek rejtelmeibe vezető, fájdalmas mélységek felé törő, az emlékezés-irodalom nagy lehetőségét felfedező alkotásnak tartja a regényt, szóvá teszi azonban képi látásának túlzásait, kissé erőltetett pátoszát, látomás és gondolat olykor „botladozó" szintézisét. Véleményének szigorodására vall, hogy tizenöt esztendő múlva a *Kisebbségi magyar irodalmak* 1945 és 1999 közötti fejleményeit pásztázva (*Kossuth Egyetemi* k., Debrecen, 1997.) már csak egy-két mondatot szán rá, az is ismertető s nem minősítő szerepű. Nem így Szeberényi Zoltán, a *Magyar irodalom Szlovákiában (1945-1999)* monográfusa (AB-ART, Bratis-

lava, 2000.), aki a szerzőről készített kisportréjában olyan „jól szerkesztett, erőteljes, ízes magyar nyelven megírt” regénynek véli, amely „hatásosan sugallja a mondanivalót: a háborút nem lehet büntetlenül elfelejteni”. „Modern időszemlélet, belső monológ, mélyre mutató-utaló belső meditáció: ez az, ami megragadó e regényben” – de ezt már egy másvalaki állítja, Dobos László monográfusa, Kovács Győző (*Balassi* k., Bp., 2006.), így igyekezve megtartani az esszéistából, kritikusból, irodalomszervezőből lett író első nagyobb szépprózai teljesítményét az időben. S az olvasók tudatában.

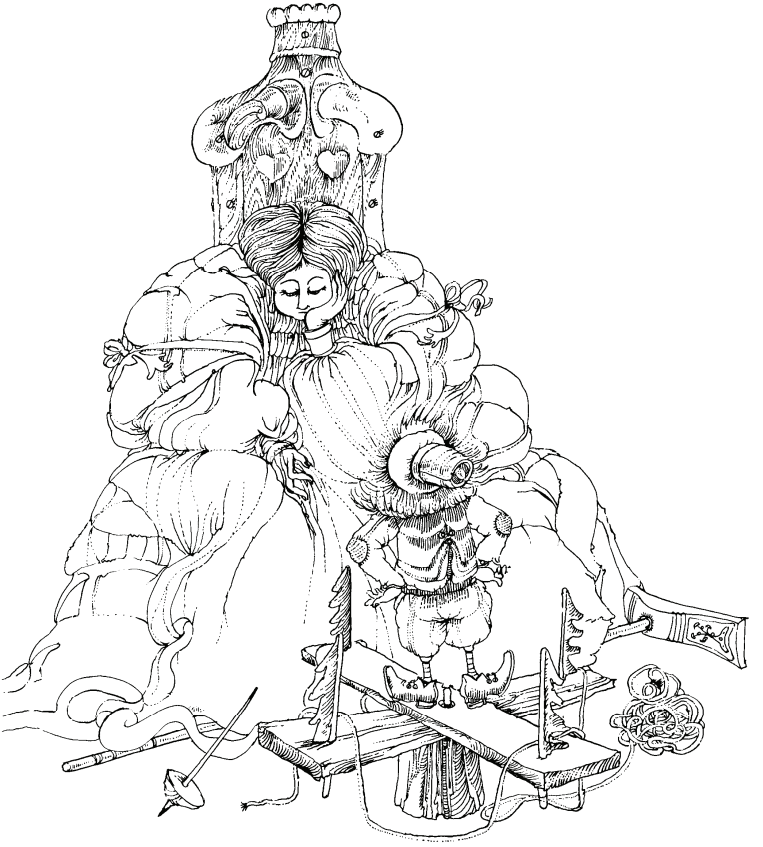

Esterházy: Esti: Ének-e?

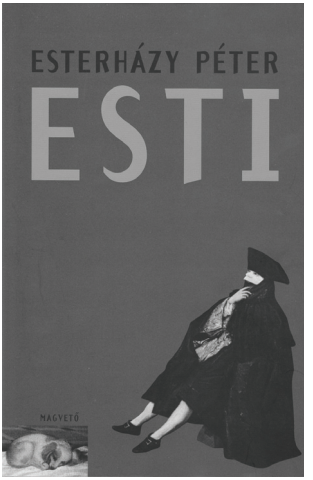

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2010
406 oldal, 3490 Ft

Legutóbbi regényében Esterházy prózája Nárciszként vizsgálta magát önnön szövegtükrében. Nem csupán abban a már jól ismert értelemben, hogy a szöveg nyelvi, poétikai formálódása egyúttal a magára vonatkozó reflexív kételyeket magába építve elemezte saját működését, hanem azon a tárgyszerű módon is, hogy a *Semmi művészet* egyúttal az addigi életmű lelkiismeretes leltározását is végezte.

Ez az önkatalógus, a magánmitológia időnként pedánsan hivatkozott, máskor hányaveti könnyedséggel jelölt számbavétele a lezárás, egyúttal tehát valamiféle újrakezdés gesztusaként volt akkor érzékelhető. Mintha azt próbálta volna bemérni a szöveg, hogy az Esterházy-hatástól (is) jócskán befolyásolt irodalmi térben milyen módozatai lehetnek a saját hagyomány meghaladásával kialakítható új stratégiáknak, hogyan lehet tehát az Aufhebung dialektikus cselén keresztül egyszerre belül maradni és túllépni a tradíció keretein.

Ilyen irányú ambícióit a *Semmi művészet* egy építészeti és egy textilipari metafora segítségével emblematizálta[1], melyek ez esetben azért tekinthetők rokonszakmának, mivel mindkettő a célirányos formálódás, alakulás, működésben levés pragmatikus képzetköréhez utasít.

Nos, ez a két metafora a továbbiakban is működni látszik, hiszen Esterházy új regénye[2] azokból a közel tíz esztendeje íródó hosszabb-rövidebb szövegdarabokból épül össze, amelyek Esti Kornél, *„e szavakból szőtt férfiú”* (E 173) figuráját mintázzák. Az alkotástechnikai képek továbbélését szövegszerűen is igazolja, hogy a mű egyik fejezete az irodalmat szavakból létrehozott épületként, a szerzőt meg építészként nevezi meg (E 70), míg a IV. fejezet címe: *SZŐ*. A kötet végének címei pedig (*Nagyolás*, *Simítás, Csiszolás)* finommechanikai munkálatok precíziós műveleteivel öntik végső formába az alkotást.

Kérdés mármost, hogy milyen is az a poétikai tér, ahol mindezek figyelembe vételével az *Esti* pozícionálja magát, miféle - és mennyiben új - irányt vesz az Esterházy-próza a *Semmi művészet* után, egyáltalán, tarthatók-e az új mű ismeretében az előző regény által keltett várakozások.

---

[1] Esterházy Péter: Semmi Művészet, Magvető, Bp. 2008. 143–144 és 163.

[2] Esterházy Péter: Esti, Magvető, Budapest, 2010. Az innen vett idézetekre a továbbiakban a főszövegben megadott oldalszámmal hivatkozom.

Kézenfekvő kiindulni a cím által kijelölt asszociációs mezőből, és Kosztolányi *Esti Kornél*ját tekinteni a mű kitüntetett ősszövegének, melynek megidézésével Esterházy mintha egy írásmódhoz, nyelvhasználathoz, egy művészetfelfogáshoz, és végső soron egy etikához való viszonyát akarná meghatározni. Mindez annál is természetesebb, hiszen a Kosztolányi-hagyománnyal teremtett poétikai folytonosság felvállalása, vagyis a kánon újrarajzolása a 70-es évek végén, 80-as évek elején éppen az Esterházy-szövegeknek köszönhetően alakított ki új erővonalakat, rendezte át az irodalmi hagyományt és súlypontozta újra a korszak irodalmát.

Ennek a viszonynak a mostani bemérése annak tesztelése, mennyiben passzol még ez a gogoli köpönyeg 2010-ben az Esterházy-próza testére, mennyiben kell esetleg újraszabni a valaha kényelmes ruhadarabot – azaz ismét újraértelmezni a hagyományt egy új szövegen keresztül.

A könyv borítója, hasonlóan a Kosztolányi – kötet címlapjához, mindössze két nevet tartalmaz, ennek ismert indoklása Kosztolányinál az elbeszélő és Esti közti beszélgetésben ekképp hangzik:

„*Talán jegyezd te. Te tedd rá a neved. Viszont az én nevem legyen a címe. A címét nagyobb betűvel nyomtatják.*”[3]

Ahogyan azonban Kosztolányi sem azonos Esti Kornéllal, úgy Esterházy sem Estivel – akinek neve természetesen ez esetben is nagyobb betűmérettel szerepel a címlapon –, mindazonáltal a borítók tükörjátéka, továbbá az „ Esti” tulajdonnévben sűrűsödő identitás-tükröződések egy újabb tükör-áttételen keresztül sokszorozódva potenciális azonosságok és eltérések mozgásterébe helyezik személyesség, személyiség és önéletrajziság már Kosztolányi művében is megfogalmazódó kérdéskörét..

A hagyományhoz való viszony tehát – mint a *Termelési regény* óta a legtöbb Esterházy-mű esetében – ezúttal is a személyes létezés kérdéskörét mozgósítja, mégpedig az önéletrajz tradicionális kereteinek műfaji újragondolásával párhuzamosan. Az „*önéletrajziság felszámolását*” célzó lehetőség ugyan afféle komolytalan ötletként említődik meg egy félmondatban (E 29), a regény szerkezetének, illetőleg esszéisztikus-kritikai rétegeinek alapján azonban szerintem az *Esti* egyik fontos tétje éppen ez, tehát az életrajzi paktumra vonatkozó klasszikus narratív és műfaji szabályok felmondásának és újragondolásának kísérlete.

Ezen a nagyon tág és általános megfogalmazáson belül az *Esti* legrégibb előd-szövege természetesen Sterne *Tristram Shandy*-je, amely – a narráció mindenre kiterjedő felforgatásával, illetve az örökérvényű Tristram Shandy-paradoxon[4] megfogalmazásával elsőként tette kérdésessé élet és életrajz, sors és fikció analógiáját, vagyis a személyiség történetének nyelvi reprezentálhatóságát. (Sterne regénye finom utalásként egyébként szövegszerűen is megidéződik a „vesszőparipa” kifejezés többszöri felemlegetésén keresztül [E 154, 269], ami, mint ismert, az ír szerző regényének egyik leggyakrabban előforduló toposza.)

---

[3] Kosztolányi Dezső Esti Kornél Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981 22–23

[4] Laurence Sterne: Tristram Shandy úr élete és gondolatai Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956. 271. A paradoxon feloldását majd csak a XX század elején végzi el Bertrand Russell a Cantor-féle halmazelmélet segítségével.

Esti figurája Esterházynál ugyanúgy olvasója, szereplője és részben szerzője Kosztolányi művének, ahogyan szerzője és szereplője saját regényének is. Mindemellett pedig számos egyéb szerepet is magára ölt a regény során: időnként kutya, máskor csinos fiatal nő, esetleg saját édesanyja, fiát megtagadó Szűz Mária, csirke, vagy éppen Pierre Ménard.

Az én-maszkok, pszeudo-identitások, szerepeltetése legelső szövegeitől kezdve állandó eleme Esterházy prózájának: a pincér a *Pápai vizeken ne kalózkodj!*-ban, a *Spionnovella* besúgója, a fogadós a *Fogadós naplója*-ból, az *Ágnes* lektori jelentésének írója, hogy csupán a korai én-dublőrök közül említsünk néhányat, egyképpen az én lehetséges aspektusainak – az iménti példákban – a szolgáltató és egyben kiszolgáltatott szerepköreiben elgondolt metaforizálása volt.

Ezúttal viszont az „Esti" jelölő lesz az, amelyhez gyakorlatilag tetszőleges számú jelöltek sora, azaz változatos én-potencialitások, attitűdök, kulturális szerepek lesznek hozzárendelhetők, mivel, fogalmaz a szöveg, *„az Esti az egy név, amely ugyan már foglalt, de amely épp azt állítja incselkedve magáról, hogy ő üres, hogy betöltendő"*. (E18)

A „foglalt" *tehát* „üres" logikája tulajdonképpen az újraalkotás szabadságának ismeretelméletét fogalmazza meg, jelen esetben a Kosztolányi Dezső által jegyzett Esti Kornél - szövegekhez tapadó asszociációk, értelmezések tudomásulvételét, ugyanakkor ezek felülírhatóságának lehetőségét, beleértve a szöveg szerzői származtatásának és autenticitásának normáját is.

Mozgékonyságát illetően az Esti-jelölő hasonlóképpen viselkedik itt, mint az „édesapám" a *HC*-ben, azonban szemantikai terének változékonyságát ez esetben szűrőként árnyalja a – jóllehet, felfüggesztett érvényű – Kosztolányi-kód felőli nehezen kikerülhető befolyásoltság újraértelmezése.

E tekintetben vélem lényegesnek a mű azon fejezetét (E 144), amelyben Esterházy úgy írja meg egy Borges szöveg parafrázisát, hogy miközben pontosan imitálja az argentin szerző történeteinek jellegzetes építkezését, a Pierre Ménard-sztori újrafogalmazásával éppen annak a Borges novellának elméleti hozadékára kérdez rá, amely annak idején felszabadító erővel befolyásolta az irodalmi diskurzusok irányát a szerző és olvasó státuszát, a jelentések viszonylagosságát, kulturális és temporális meghatározottságát illetően, és ami, nem mellesleg, Esterházy poétikai fegyvertárának is lényeges elemévé vált.

Pierre Ménard alakjában Borges is hasonlóképpen tükrözte magát annak idején, ahogyan ez a hasonmás effektus a Kosztolányi–Esti viszonyban érhető tetten, úgyhogy Esterházy Ménardja – akinek, mint megtudjuk, valódi neve persze Esti Kornél – egy többszörös tükörrendszerbe helyeződve tetszés szerinti alterego-párokba rendezheti a tulajdonnevek (Borges, Ménard, Kosztolányi, Esterházy, Esti) sorát. (És akkor még nem is említettük Ménard figurájának Valeryt, Mallarmét, Baudelaire-t, Poe-t tükröztető játékát.)

Esterházy ménardi gesztusai – a Danilo Kiš novella, vagy az Ottlik regény átmásolása –, illetőleg a poétikája fontos részét képező szövegválogató-másoló-idéző technika hatása a közelmúlt magyar irodalmára, és Borges szövegeinek irodalom(elmélet)teremtő következményei, ha nem is léptékükben, de felszabadító erejüket tekintve mindenképpen hasonlónak tekinthetők. Sőt, Ménard áthelyezése a 70-es évek Budapestjére lehetőséget nyújt a szövegnek az irodalmi és ideológiai küzdelem párhuzamba állítására is, az irodalom szabadságának kérdését az egzisztencia társadalmi értelemben vett szabadságának problémakörében elhelyezni.

Esterházy 2010-es parafrázisának tétje e közösnek is mondható pozícióra visszatekintve éppen az, hogy képes-e még megtermékenyítően működni ez a hagyomány, hogy a kultúra szerkezetének változásai, pontosan Ménard szellemében, nem teszik-e ismét szükségessé e normák provokatív felforgatását?

A borgesi narratíva elméleti megfontolásait, következtetéseit posztulálva Esterházy éppen ezek folytathatóságát firtatja, így tulajdonképpen saját szerepének, poétikai magatartásának alakulására kérdez rá. Ezzel együtt az *Esti* két szembeötlően ménardi fejezetet is szerepeltet, azon túl persze, hogy a kötet egésze, mint Kosztolányi olvasat és reprodukció egészében is tekinthető a ménardi attitűd megnyilvánulásának.

Ilyen az *Egy kelet-európai nő*, ami két, már a Kosztolányi kötetben is tükörviszonyba állítható novellát – a sorsüldözött özvegy megpofozásáról tudósító *Tizenharmadik*, és az Elinger vízbelökését elmesélő *Tizenhatodik* fejezetet – dolgoz össze és ír újra, a másik pedig a bolgár kalauzról szóló történet ismétléseként értelmezhető *Melyben a bábeli nyelvzavar édes rémületét élvezi* című rész. (E 367)

Ezek mellett természetesen számos Kosztolányi idézet szövődik a műbe, így a szöveg első mondata és utolsó fejezetének zárása is tőle származik, ami a kötet fejezet-tagolásának szintén imitatív szerkezetét is figyelembe véve meglehetősen hangsúlyosan illeszti Esterházy szövegét az *Esti Kornél* textúrájába.

Ha az önéletrajzi hagyomány, és a hagyomány, mint önéletrajz együttes újragondolására tett kísérletként tekintünk az *Esti*-re, akkor nagy vonalakban az látható eddig, hogy az én elbeszélésének története szorosan összefonódik egyfelől egy olyan elbeszélésfüzérrel, amelynek szerzője, és annak életműve Esterházy számára irodalmi elődként határozódik meg, és amely maga is valamiféle pszeudo-önéletrajz elemeit hordozza, másrészt egy olyan irodalomelméleti problémakör reflektálásával, amely a szerzőséget kreatívan újraértelmező ismétlésként képzeli el. Mindez pedig önnön poétikai hagyománya számbavételének folyamatos igényével párosul, amellyel e meglehetősen kitágított értelmű „saját" múlt felülírására, újraalkotására tesz kísérletet.

ÉS-beli írásában[5] már Kálmán C. György felhívta a figyelmet arra, miképpen idézi meg az *Esti* szerkezete az elbeszélő próza konvencionális hagyományait a bemutatástól indítva, a mottókon keresztül a történetkezdés lehetséges formáinak latolgatásáig, majd az előtörténet felvázolásán, nyitányok seregén át jutva el végül az öregedés és a halál egyre szaporodó képein át a *Világ vége* című Kosztolányi-szöveg zárlatáig. (A mű indítása és zárlata tekintetében ez teljesen védhető feltételezés, a szöveg közbülső történetei viszont mintha nem támasztanák alá ennek az ívnek a megrajzolhatóságát.)

Érdemes megjegyezni, hogy ez a szerkezet már a *Bevezetés* struktúráját is meghatározó építkezési mód volt, ott *A szavak bevonulása* enumerációjától startolva kezdett „iszkolni" a próza *A mámor enyhe szabadságá*ban elpusztított szereplők, *A mily dicső a hazáért halni*-ban megsemmisülő szerző, és *A szív segédigéi*ben középpontba kerülő halál csendje felé. A befejezést ráadásul mindkét kötet egyúttal nyitányként értelmezi, erre utal a *Bevezetés* végén a *„mindezt majd megírom még pontosabban is"*[6] sokat emlegetett Handke-idézete, és az *Esti* záró sorában *„a világ vége pedig a világ kezdete"* Kosztolányi-citátuma. (E 405)

---

[5] http://www.es.hu/index.php?view=doc;26059

[6] Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba, Magvető, Budapest 1986. 717

És még egy pillanatra a szerkezeti megoldás hasonlóságainál maradva, az önmagát építeni kezdő szöveg mindkét kötet első lapjain mottók listázásán keresztül kezdi megtervezni magát, a *Bevezetés*-ben egy *Mottómottó*.....[7] című lapon, az *Esti*-ben pedig a *Mottókollekció*-fejezetben (E 14-18), hogy aztán az itt összegyűjtött idézetek a szövegekben szétszóródva, új kontextusokba szövődve teremtsék meg a maguk új történeteit.

A szöveget egy létrejövő, fejlődő majd elpusztuló organizmus történeteként megjelenítő, az elbeszélés történetét a történet elbeszélésével egybejátszó regénytechnikai megoldás mintája egyébként alighanem John Barth Esterházy által többször hivatkozott regénye, a *Bolyongás az elvarázsolt kastélyban* lehet.

Az *Esti* felvezetését azonban tovább árnyalják azok az utalások, amelyek bizonyos irodalmi minták megidézésével az önéletrajziság műfaji lehetőségei közt válogatnak. Az *Esti: bemutatás* című fejezet Salinger áthallása (*Seymour: bemutatás*), vagy az *Ifjúkori önarcképek* Joyce utalása az önéletírás modernista technikáit saját leszármazási rendjének, poétikai családfájának felmenőiként nevezi meg, ahogyan ezt teszi a *Nyitánykollekció* utolsó mondata is, a „*Bizonyos értelemben Esti Kornél vagyok*", ami meg *Az út vége* című Barth regény felütésének – „*Bizonyos értelemben Jacob Horner vagyok*." – parafrázisa.

Az *Esti*, számomra úgy tűnik, legalábbis e tekintetben a *Bevezetés* imitációja, mint önéletrajz pedig nem csupán a személyes sors, hanem az életmű curriculumának vázlatát is jelenti, pontosabban, a kettő elválaszthatatlanságára utalva nyomban hatálytalanítja is az „én" és „mű" közötti oppozíciót, ami végeredményben a „valóság" vs. „fikció" közti ismeretelméleti határvonal nem túl szokatlan eltörlési kísérletéhez vezet.

Az identifikáció e sok irányból megkérdőjelezett bizonytalanságának vizuális jele egyébként a borítón látható „Esterházy Péter" aláírású fotó is, melynek a megszokott szerzői portréktól eltérő homályos, kontúr nélküli, rosszul exponált képe pontosan a reprezentálandó szubjektum felismerhetőségét teszi lehetetlenné, úgyhogy akár az önéletírás szabályrendjét összekuszáló regénytechnika vizuális emblémájának is tekinthető.

Az *Esti*, ellentétben Kosztolányi alapszövegeivel, csak elvétve tartalmaz befejezett, lekerekített történeteket, sokkal inkább töredékek, törmelékek egymás mellé illesztgetéséből, ismétlődő szövegfoszlányok cserélgetéséből áll össze. Belső ritmusa, szerkezetének tükrösen ismétlődő elemei, szimmetrikus alakzatai visszautalnak az *Esti Kornél* szerkezetének belső párbeszédeire, de az Esterházy mű belső rímei nem a szövegcsoport egységesülése, összefogása irányában hatnak, sokkal inkább a fragmentáltság, szilánkosság érzetét keltik.

Ezt erősítik a kötet időnként szándékosan roncsolt nyelvi formái, így például a második rész sorszámozott fejezetcímei is.

Formailag ezek az *Esti Kornél* első felének címadási metódusát, vagyis az adott fejezetet összefoglalni szándékozó tömör rezümék leírásait imitálják, viszont Esterházynál ezek a fejezetcímek grammatikailag igencsak billegnek:, pl. : „ *Első fejezet, melyben Esti Kornél biciklije, avagy a világ szerkezete*", vagy „*Harmadik fejezet, melyben Esti Kornél kalandja a német nyelvvel*" stb.

Nos, ezekben a szerkezetekben a „melyben" vonatkozó névmás elhagyása szüntethetné meg a grammatikai zavart, vagy pedig valamiféle állítmány odaértése tehetné zökkenőmentessé a mondatok működését.

---

[7] Ib.13

A névmásra viszont Kosztolányi formai imitációja miatt szükség van, így hát marad a hiányzó állítmány problémája, ami viszont a regény egészét, sőt Esterházy életművének jelentős részét alakító ismeretelméleti tájak felé nyithat kilátást az egyszerűnek tetsző „mit állítunk?" kérdése nyomán.

Ez ugyanis az Esterházy szemléletét nagyban befolyásoló *Logikai–filozófiai értekezés* alapgondolatához, tudniillik a kijelentés, a logika, a kimondhatóság, illetőleg a megmutatkozás és a hallgatás viszonyrendszerének értelmezéséhez vezet, egy olyan nyelvkritikához, amely etikaként határozza meg önmagát. Az állítmányok hiányának hangsúlyos jelenléte a kijelentések határán túli hallgatáshoz, az etika csendjéhez, a *Tractatus* súlyos 7. tételéhez utasít. Hogy Esterházy számára mennyire fontos (volt) e korai Wittgenstein szöveg, azt jól jelzi, hogy a *Kis Magyar Pornográfia* legjobb fejezetét, nem mellesleg szintén a „*Mit állítunk?*" kérdéssel indító „*?*" című szöveget is jól el lehet helyezni e Wittgenstein mű elméleti keretein belül .

A nyelv – fogalmaz Wittgenstein a *Tractatus* 6.52 pontjában – még csak érinteni is képtelen életproblémáinkat, az egzisztenciára vonatkozó érvényes állítások épp ezért kimondhatatlanok, csupán érzékeltethetők, megmutathatók. Hogy „ mi" is valójában a létezés, arról nem szólhat a nyelv, csupán leírásokat adhat arról. hogy „milyen". Mintha hasonló elképzelés formálná az *Esti* harmadik, *Esti Kornél kalandjai* című egységének történeteit, amelyekben az emberi viszonyok, helyzetek, hétköznapi vagy szürreális események Esti életéhez rendelése pontosan ennek a végső „mi?" kérdésnek körüljárására mozgósítja a nyelvet. E széttartóan színes leírások a szövegek zárlatában minden esetben az „*Ez* (*a*) (....) *Esti élete*" formulában összegződnek, ahol azonban a három pont helyén a legváltozatosabb alanyok állnak.

A szentenciaszerű összefoglalás formailag azt sugallja, hogy végérvényes megoldást ad az állítások mögött megbúvó létkérdésre, csak hát a behelyettesíthető szavak ellentmondásos lehetőségei e definitív rögzítés ellenében működve éppen a kijelentések érvényességét ássák alá. Ahogyan a roncsolt grammatikájú fejezetcímekben, úgy ezúttal is az állíthatóság lehetetlensége mutatkozik meg, ez esetben nem a hiány, hanem a fecsegés, a halmozás, a nyelvi bőség retorikáján keresztül.

A nyelvi homogenitással szemben a beszédmódok sokasága szintén annak az egységes nyelvnek a hiányát jelzi, amely a maga megkérdőjelezhetetlen kompetenciájával egységes rendben, átlátható, célirányosan haladó szerkezetben lenne képes megjeleníteni az életút mintázatát. Világos, hogy a folyamatos előrehaladásra utaló epikai konvenciók imitálásának ellenére az Esti-jelölő térben és időben történő szétszóródása egyszersmind felülírja és követhetetlenül kacskaringós mintázattá rendezi az „életút" metaforába kódolt egyenes vonalúság eszméjét. (Ezzel kapcsolatban ismét Sterne regényének önéletírója rémlik fel, aki célirányosnak tervezett munkamenetét mégis csak néhány követhetetlenül kacifántos, hurkokkal, görbékkel, elhajlásokkal mozgósított vonal ábrázolásával tudta érzékeltetni.[8])

Az egymás mellett futó beszédmódok heterogenitása (esszényelv, argó, szleng, késő-modern és posztmodern prózanyelv stb.), az ötletszerűen megidéződő műfaji betétek (krimi [E337], kalandfilm [E 333], jegyzet [E 55], levél [E 53], anekdota [E 291]) sokasága az egységesülés ellenében ható érvénnyel teszi egyre kivehetetlenebbé az „életrajz" alanyának arcélét, körvonalait.

---

[8] Laurence Sterne: im. 447.

Esterházyt, ahogyan a legtöbb esetben, most sem annyira az események története, mint inkább a szólamok története érdekli

A kötet bizonyos regiszterei az Esterházy-próza múltjából vett önidézetek, vagyis a szöveg saját önéletrajzát írják bele a műbe, így pl. az Esti portugál útjára történő gyakori utalás az *Ünnepi beszéd és rekonstrukció* című, Kosztolányit méltató esszéből lehet ismerős.[9]

A Mátyás király anekdoták, illetőleg a vele kapcsolatos legendárium megidézése bizonyos értelemben szintén az életmű egy régebbi korszakára, a *KMP*-ben szereplő *(anekdot)* című szövegcsoportra történő visszatekintés.

Az 1983-as mű Tóth Béla anekdotagyűjteményének Mátyás királyról szóló történeteit Rákosi Mátyás szerepeltetésével fogalmazta újra.

Az értékvilágok és hozzájuk kapcsolódó jelentések így megformálódó ütköztetése, a jelek inadekvát viselkedéséből létrejövő zavar többek között a történelmi narratívumok fikciós jellegzetességére mutatott rá, míg Mátyás ismételt feltűnése az *Esti*ben az uralkodóhoz kapcsolódó „álruha" toposzán keresztül inkább az életrajz, mint álarcosbál problémakörét erősíti. Ráadásul a szöveg a legendaképződés mechanizmusát tárgyalva az anekdotavilág valós alapját semmisnek nyilvánítva a legenda státuszát a világ szerkezetének átláthatóságába vetett hit szempontjából véli értelmezhetőnek. Ez az esszéisztikus betét ismételten csak az önéletírás problémakörébe olvasódhat vissza, mint a szerző életének fikcióba fordításának példázata, amely – a Mátyás történetekhez hasonlóan – szintén magatartásminták, etikai szabályok, kulturális és közösségi hiedelmek paneljeinek felhasználásával és közvetítésével építi fel magát, s a szerzői autoritás függvényében alakítja a személyes és a társadalmi viselkedés mintázatát.

Érdekes azoknak az önidézeteknek a működése, amelyek a kötet, nevezzük így, aktuálpolitikai szálához – pl. az *Egy kelet-európai nő* kommunistázó monológja – kapcsolódnak. A kelet-európai létezés ábrázolása mindig is kitüntetett módon volt jelen Esterházy prózájában: nyelv és ideológia, hatalom és személyes szabadság, az európai és regionális kultúra és politikai berendezkedés összefüggései iránti érdeklődése olyan karakterjegyekkel ruházta fel, ami üdítően különböztette meg szövegeit az inkább ahistorikus szemléletű „posztmodern" poétikáktól.

Esterházy írásai mindig, ahogyan ezúttal is, utat nyitottak az irodalmi szöveg és ama társadalmi szöveg közt, amelybe életünk ágyazódik.

Az *Esti* olyan szövegbetéteket is megidéz ezek közül, amelyekkel Esterházy 80-as években írt regényeiben találkozhattunk először. Újbóli felhasználásuk ismétlő gesztusával megint csak azt a Ménard által felvetett elméleti problémát teszteli a gyakorlatban, hogy vajon mennyiben és miként változtathatja meg néhány évtizednyi idő az adott textusok értelmezhetőségét.

Az egyik ilyen passzus a Thomas Bernhard *Mészégető*-jéből való rész, amely először a *Függő*-be másolódott be[10], majd bizonyos módosulásokkal a *Bevezetés*-ben is felbukkant[11].

---

9 Esterházy Péter: Ünnepi beszéd és rekonstrukció, in: A kitömött hattyú, Magvető Kiadó, Budapest, 1988. 47.

10 Esterházy Péter: Függő, Magvető, Budapest 1981. 21–22

11 Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba, im. 162

Az *Esti* a két szövegvariáns kontaminációjával él: ”*...itt élünk, egy ilyen nemcsak félelmetes, megfélemlítő, de nevetséges világban, ebben a kétségkívül félelmetes, megfélemlítő és nevetséges országban, ebben a legnevetségesebb és legfélelmetesebb hazában, ahol sosem szabad az igazságot kimondani, senkinek és semmiről, mert ebben az országban csak a hazugság visz előre bármit, a hazugság a tömérdek leplezéssel és cirkalmazással és torzítással és megfélemlítéssel...*” (E 335-336)

Ménardilag a következőképp fest a dolog.

Első megjelenéseinek idején mindez felszabadító erejű rendszerkritikaként, leleplező erejű, bátor és szókimondó lázadásként, egy illuzórikus szabadságharc ideológiai támasztékaként értelmeződött a legtöbbek számára. Olyan, a „3 T” világában meglepően kódolatlannak érzett politikai állásfoglalásként, ami ráadásul létével támasztotta alá azt a kötelező erejű doktrínát, mely szerint a műalkotás elsődleges funkciója valamiféle eszmeiség, egyértelmű „üzenet” közvetítése lenne.

2010-ben ugyanez a szövegrész elvesztette hajdani radikalizmusát, és – megfogalmazásának retorikai eleganciájától eltekintve – a közbeszéd regiszterét szólaltatja meg. Mármár banálisnak ható fordulatai hazugságról, torzításról és cirkalmazásról az esetenként roppant kínos napi politikai diskurzusokat asszociálják, és ideologicitásuk meglepően hat egy *szövegben,* melytől sok mindent vár az ember, de konkrét társadalmi vonatkozások közvetítését semmiképpen sem.

Egy másik példát is említenék, ez esetben nem szó szerinti átmásolásról van szó, hanem a hajdani kontextus tudatos megidézéséről és rekonstrukciójáról, amikor tehát a szöveg – Pierre Ménardként – maga olvassa újra önmagát.

„*Idegenek vagyunk, de nem turisták, noha lakunk valahol, ami azonban nem otthonunk...*”, olvashattuk 1982-ben az *Ágnes* lapjain.[12] Az *Esti* vonatkozó passzusa pedig imigyen hangzik: „*Menekülő vagyok, nem magyar, szólt kegyesen* (.....) *a földig hajoló Estinek. Aki erre fölemelkedett, a nagy király szemébe nézett. Én meg turista vagyok.”* (E 112)

Az első idézet a kelet-európaiság otthontalanságának részint ismét ideológiai irányultságú, provokatív megfogalmazása, némi egzisztenciálfilozófiai zamattal tovább keserítve, pontos, elegáns versszerűen tiszta sor. A 2010-es variánsban a „turista vagyok” és a „nem magyar” állítás az egzisztencia világba vetettségét sugalló hajdani megfogalmazás kiazmusa, átfordítása, újrapozícionálása, ami az utóbbi években népszerűvé lett „ magyar vagyok, nem turista” szlogenjéhez kapcsolódó eszmeiségtől határolja el magát. Megőrizve az eredeti mondat akusztikájának egzisztencialista pátoszát, egy tágabb filozófiai horizont felől vonja kritika alá az onnan nézvést partikulárisabbnak, provinciálisabbnak tekintett álláspontot.

Ugyanezt a logikát használja a szöveg a „*ha igazi magyar volna Esti, nem csak egy nagy ismeretlen Úr vendége....*” szerkezetben is, ahol a *Hajnali részegség*en keresztül részint a magyar költői múlt, részint pedig a vallási hagyomány tág horizontú kulturális terei felől diszkreditálja az első tagmondat jelzős szerkezetének jelentését.

Jóllehet az iménti, egyébként bővíthető példák bizonyos aktuálpolitikai referenciákkal bírnak, a szöveg ezeket a kollektív élményeket sohasem deklarációkká, hanem analitikus nyelvi-poétikai alakzatokká formálja.

---

[12] Esterházy Péter: Ágnes, in: Ki szavatol a lady biztonságáért? Magvető, Budapest 1982 184.

Egymással nem, vagy csak távolról érintkező nyelvi világok ábrázolása és ütköztetése az *Esti* egészében folyamatosan termeli azokat a kognitív disszonanciákat, amelyek a nyelvek mögötti értékvilágok, mentalitások és hagyományok párbeszédbe léptetésének igényét mutatják. Ez a kulturális kommunikativitás Kosztolányi nyelvhasználatának közösségi jellegét idézi, azt a Balassa által *common sense*-típusú világképnek nevezett, „a közös (józan)észhasználat világának színterén”[13] megvalósuló dialógust, amely valami együttesen megosztható helyre invitálja az olvasót.

„*Az irodalom nyelve nem megértésre, hanem megismerésre törekszik*" (E 353.), olvasható az *Esti* egyik fejtegetésében, és a megismerésnek ez a vágya szövi meg a regény nagyon erős műfajelméleti, hagyománytörténeti, ideológiakritikai, és poétikai kérdéseket érintő reflexív hálózatát. Mindez pedig a kötet talán legfontosabb tétje, az önmegismerés, az önéletrjaziság műfaji kérdésköre felé sodorja az íródó szöveget.

Az *Esti* úgy vet számot saját múltjával és hagyományaival, hogy élvezettel végigjátssza, összeveti egymással eddigi kísérleteit, technikáit, regisztereit. Olyan önéletrajzot ír, amelyben – Musil szavaival – minden „*az és mégsem az*”, és a szöveg e „*mégsem*” bizonytalan terében formálja, alakítja magát.

Alighanem ennek az önvizsgálati, önmegismerő irányultságnak köszönhetően az *Esti* nem lép túl azon a poétikai horizonton, ami mindezidáig is jellemezte Esterházy prózáját. Azt hiszem, új regénye többé-kevésbé érvényes módon értelmezhető a régebbi művek által felkínált kérdésirányok felől, és nem is nagyon javasol meglepően új szempontokat és válaszlehetőségeket.

Most már csak az a kérdés, hogy ez a látszólagos tanácstalanság, a szöveg múltjának a már jól bemért kereteken belüli átmozgatása megtorpanásnak, vagy inkább rákészülésnek, egy újszerű kezdet ígéretének tekinthető-e.

Szabó Gábor

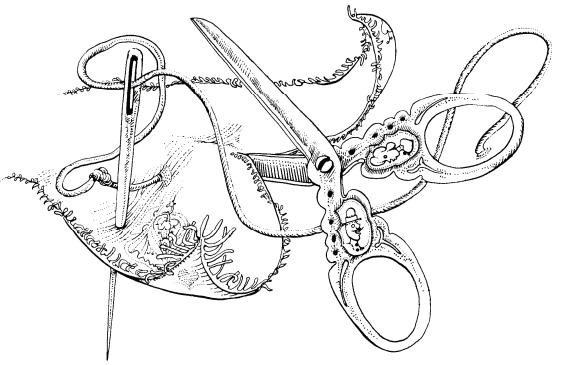

[13] Balassa Péter: A bolgár kalauz, in: uő: A bolgár kalauz, Pesti Szalon 1996. 7.

„A köztesség abszolútuma”

FARAGÓ KORNÉLIA: A VISZONOSSÁG ALAKZATAI.
KOMPARATÍV POÉTIKÁK, VISZONYLATI JELENTÉSKÖRÖK

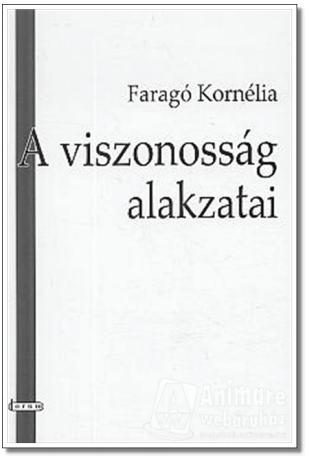

Forum Kiadó
Újvidék, 2009
233 oldal, 2300 Ft

Faragó Kornélia összegyűjtött tanulmányait tartalmazó kötete *A viszonosság alakzatai. Komparatív poétikák, viszonylati jelentéskörök* címmel jelent meg az újvidéki Forum kiadásában. A szerző két előző kiadványához hasonlóan a kulturális tér szerkezetét és jellegét vizsgálja. Az új munka a *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben,* valamint a *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai,* tematikáját és szerkesztésmódját folytatja.

A bevezető fejezetben (*A geokulturális elbeszélés változatai*) a szerzőtől megszokott módon teoretikus alapozást kapunk. A geokulturális narráció formái történeti, antropológiai, folklorisztikai, kultúraelméleti definíciókból bonthatók ki. Faragó Kornélia könyve az áttekinthető, jól strukturálható formákat keresi. Modelljei az általa vizsgált, elhatároltságában is végtelen tér enciklopédikus feldolgozásának áttekintő olvasási módjai. A tér szemiózisa és szemantikája (Lotman), kulturális antropológiai és társadalomtörténeti aspektusai (Bauman, Lévi-Strauss, Mead), esztétikai megközelítései (Heidegger, Hegel, Assmann, Simmel) jól áttekinthető rendszer elemeivé szervesülnek. Assmann kitétele a rituálisból textuálisba forduló koherenciáról a bevezetőben említett, többször hangsúlyozott elv. Az, hogy a kultúraváltások és válságok terapikus feldolgozása a szépirodalom segítségével elvégezhető, gyakori elemzési irány. E felfogás termékeny szakirodalmat szült, a végtelennek tűnő szövegfolyamból való válogatáshoz szigorú struktúrára van szükség. A tanulmányok adekvát hangon beszélnek erről a diskurzusról. A geokultúra a szerző koncepciójában olyan vizsgálati módszer, amellyel a paradigmaváltások határvonalai felfejthetők, nyomon követhetők. A posztkoloniális irodalomelmélet módszerei könnyen kínálkoznak a posztmonarchikus és a hozzá hasonlóan olvasható posztjugoszláv irodalmak olvasásához. A bevezető fejezetben körülhatárolt tézis szerint a táj mint egy térség történeteit hordozó entitás, formalista vizsgálódás során bontható elemeire. Az elválasztás-alakzatok, térformák szemantikája az identitást, a speciális időviszonyokat, a multikulturalizmus jellegét meghatározó formák. Tudható, hogy az új államalakulatok történelem és szépirodalom kifejezési lehetőségeit egyszerre keresték. Ez a létélmény természetes módon közeledett a napló, esszénapló, emlékezés, „memória-regény” műfaji kódjaihoz. A szerző érdeklődése e műfajok felé fordul, annál is inkább, mert ez az orientáció nemcsak a posztjugoszláv szférában érvé-

nyesül. Természetes módon sajátja például a mindenkori emigráns irodalmaknak, köztük a nyugat-európai magyar prózának. Ezt a körülményt a két előző kötet is figyelemmel kísérte. Szempontjai a *Kultúrák és narratívák* Márai Sándor térváltásait elemző írásában (*Az út-jellegű értésformák. A térváltás poétikája és a kulturális narráció*) már érvényesültek.

Az új monográfiában az irodalom terapikus, identitásépítő változataival találkozunk. Az elbeszélés a térséghez fűződő összetartozást a térséghez fűződő konfliktussal váltja fel, így válik a közös sors megtapasztalása a felbomlás kifejezési formájává. A széthullás, eltűnés mintázataiból Faragó Kornélia modelljében egyenes út vezet a muzealizálás poétikájához. Az emigráns irodalom kultúrák közötti alakjai rekvizitumként gyűjtik össze életük tárgyait, az identitás így valóban tárgyak darabkáiból rakható össze. A föld és identitás immanenciáját Heidegger térfilozófiát alapozó szövege, *A műalkotás eredete* vezeti be. Az óvó, elrejtő anyaföld filozófiájától könnyen jutunk el a föld birtoklásának létkérdéséig. A föld bekebelezésének ismert toposza esetünkben a föld határokon áthordásának emblematikus képéből bomlik ki Az elemzéshez választott példa Láng Zsolt novellája, a *Szabolcsi Borbála Heti étrendje,* mely e mitologémát szellemesen megidéző történet.

A tér birtoklása a közép-kelet-európai irodalmak kulcskérdése. A tanulmánykötet következetesen halad a nagyobb rendszerektől az alkotórészek felé. A geokulturális térieség elemeire szakítása különösen indokolt olyan történeti, nyelvi konglomerátumok vizsgálatánál, amelyek változásuk közben a kisebb formák felé haladnak. Egyetérthetünk a szerző azon megállapításával, mely szerint a tárgyak a nagyobb modelleket tovább osztva maguk válnak geokulturális terekké. Nem csupán odatartoznak tehát a helyekhez, saját imaginárius közeget teremtenek. Az elemzés a felhalmozás kategóriájával dolgozik, ehhez plasztikus, jól szétszálazható szövegeket választ. Dubravka Ugrešić *A jugó mitológia lexikona* című írásában például a szeméttelepek, szeméthalmok válnak a kultúra raktáraivá. Sokszor hangsúlyozott és meggyőzően bizonyítható tény, hogy az etnikai és identitásproblémák hasonló mintázatot adnak ki mindkét nagy történeti konglomerátumban (Osztrák–Magyar-Monarchia, Jugoszlávia). A kötet elemzései a választott szövegek folytathatóságát, egymásba illeszthetőségét igazolják. Hogy folytonosságuk nem csupán önkényes választás eredménye, azt a monarchikus regények tárgyraktárakat felvonultató szöveghelyei is példázzák.

A szeméthalmok retorikai alakzatok elsüllyedt világok metaforái, de a tárgykatalógusoktól természetesen vezet az út a kevert identitás szemiotikájához. A szerző struktúrákat finoman követő szempontrendszerében a nyelv és kultúra kapcsolatai a geokulturális térség alrendszerei. A névbeemelés, névbeiktatás változatait olyan árnyalt elemzés tárgyalja, amely a sokféle kulturális közeg működését láttatja. A heterogén nyelvi világ regiszterei egymásba csúsztathatók, ennek szellemes példái Újvidék alapítási- és névmitológiái (Újvidék, Neusatz, New York). A névvariánsok Tolnai Ottó és Végel László esszéiben ismétlődnek, a változatok az átfordíthatatlanság, azonosítás lehetetlenségét bizonyító alakzatok. Végel *A hontalan lokálpatriotizmusról* című írásában ezt a nyelvi megoldást olyan szemiotikai kalandnak nevezi, amely a várost olvasztótégelyként és elválasztás alakzatként együtt láttatja. Faragó tanulmányai olyan közelítések, amelyek a választott irodalmi univerzumot az asszimiláció, egybeolvadás, tökéletes közelség megvalósíthatatlanságát hang-

súlyozva olvassák. A „köztesség abszolútuma" nemcsak Végel Újvidék-definíciója, a kötet írásai is ebbe az átmeneti tartományba igyekeznek.

A név kulturális horizontja című fejezetben a tárgyak identitásteremtő szerepe, érzékiségükben hordott grammatikájuk vonatkozásában tárul fel. A tárgyjelentések a létezés kérdéseit sűrítik, szívják magukba. A például szolgáló Aaron Blumm-novellák már az erős név szemantikájával képesek megteremteni ezt a heterogén teret. A szerepek és nevek mögé bújásnak, az alakváltásoknak ebben a történelmi közegben kiemelt jelentősége van. A Blumm-szövegek irodalmi apaképei, álnevek mögé rejtőző szubjektumai ezt az imaginárius térséget próbálja belakni.

A geografikus horizont kiterjesztése a köztes helyek dicsérete a térség irodalmainak otthonos formája. Az átmenetiség erős toposza a vonat, egész életműveket összetartó eszközként korszakokon vonul végig. Apoteózisát Dragan Velikić prózája sokfajta alakban idézi. A témával foglalkozó tanulmány ugyan a *Domaszewsky-dosszié* térformáit olvassa, de tendenciáit az is igazolja, hogy Velikić újabb, *Orosz ablak* című regényében ugyanezekkel a jelenségeket és irányokat folytatja. Az átmenetiség szféráiban az idő csak a közöttiség regisztereiben mérhető. Ezért emeli ki az elemző a *Domaszewsky-dosszié* egy olyan jelenetét, amelyben az utazó az idő múlását „csak a peronórán" mérheti. A kritikus az átmenetiség fogalmából a találkozás, interperszonális kapcsolatok felé vezeti olvasóját. A találkozás élményéből a geokulturális tér újabb részletét mutatja meg. A találkozás a Másik élményét, ugyanakkor a valódi szimbiotikus kapcsolatok lehetetlenségét hordozza. Az elemzésekben hangsúlyozott körülmény, hogy a heterogén kulturális térben az identitás nem megszerezhető. Az átutazó szereplő az önfeledtnek hitt pillanatokban és életekben is idegen marad. Az *Orosz ablak* hősét ezzel egyik szerelme szembesíti, a tanulmány hasonlóan szemléletes példán, Apró István *A szerb ember* című szövegén keresztül vezeti fel ezt a helyzetet. A krajnai szerb férfi és horvát felesége a személyes kapcsolatrendszer, a vegyes házasságok, és szerelmi kapcsolatok révén modellezi az abszolút elérhetetlenség mítoszát, a „negatív Másik" távolságát. A vázolt modellhez könnyen társítható szituációk bukkannak fel a Jelenkor gondozásában 2008-ban kiadott esszékötet (*A közeli más. Írások Délkelet-Európából.*) írásaiban.

A mitologikus logika, perszonális mítoszteremtés aktusaiban a könyvek is depóniák. Nem véletlen, hogy a délszláv vagy a vajdasági magyar irodalmakban olyan fontosak az enciklopédikus, vagy ennek illúzióját felidéző szövegek. A tárgydepók a szótárregényekben, lexikonokban, az olvasás terében megsokszorozódnak. Ezért olyan fontos az a magatartás, amelyet Tolnai Ottó egyik elbeszélője villant fel. A *Jugoszlávia keményfedelű atlaszát* átlapozó narrátor a történelemmel együtt az egész életet (életét) is áttekintheti. Találó és meggyőzően bizonyított észrevétel, hogy ez az olvasási tapasztalat mennyire hasonlít a felbomló Monarchiát tematizáló osztrák–magyar emlékirat-irodalom élményeihez. Ennek argumentálására a szerző felhasznált szakirodalmai közt ott találjuk Romsics Gergely közelmúltban megjelent kiváló összefoglalóját (*Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit irodalmában*. L'Harmattan 2004.) A Romsics által áttekintet forrásokban az óosztrák, újosztrák, magyar és horvát identitásokat vizsgálva a mítosz tiszta formájáig is eljutunk. Akár konstruált történeti rendszerként, akár mítoszként definiáljuk, ezt a formát az én és a történelem közötti résben találjuk. Minden bizonnyal ezért használja Faragó Kornélia szívesebben mítosz helyett Claudio

Magris „modell”-fogalmát. A kérdést a Habsburg-mítosz ismert kutatójához hasonlóan látva, elemzéseiben mítosz és irodalom viszonyát a „feszültségek, mondhatatlanságok, kétségbevonhatóságok hálózatából” bontja ki, jól rendszerezhető és olvasható struktúrát alakítva belőle. Természetes, hogy a Tolnai Ottó és Végel László esszéit, legutóbb megjelent esszéköteteit vizsgáló írás szépirodalmi szövegeken gyakorolja ezt az olvasási módot.

A geo-anarchikus tériesség fogalmát a szerző a néma történelem a vidám földrengés, lelkes apokalipszis ismert kategóriáiból alakítja ki. A felbomlást kifejező tézisek teljes katalógusát az anyagbőség miatt nehéz lenne összeállítani. A Végel-esszék a történeti-mitologikus sűrítést segítő szemléletes szöveghelyek tárházai. *Peremvidéki élet* című írásának „volt egyszer egy Jugoszlávia” tétele állandósult fordulat. Juhász József néhány éve megjelent történeti monográfiája ugyanezzel a címmel idézte meg az eltűnés jelentésrétegeit. Faragó Kornélia olvasataiból világos, hogy a ”volt egyszer egy Monarchia” fogalommal körülírt bomlástörténetek segítségével a jelen folyamatai is könnyebben leírhatók. A paradigmaváltások természetét sokoldalú, szövegválasztásaiban érzékeny, rendkívül illusztratív elemzések tárják fel. A teljes azonosítás mégsem lehetséges, Végel *Exterritórium* című regényének általa is idézett sorai fájdalmasan brutális segítséget adnak a jelenlegi narratív térkép olvasásához. A cáfolhatatlan megállapítás szerint a Monarchia szétbomlásához nem kellett annyi tömegsír, mint Jugoszlávia széteséséhez. A rejtőzködő történetek föld alatti közege felett olyan patologikus térforma születik, amelyet Faragó Kornélia megfogalmazásában a seb metaforája tematizál. Ismerős szöveghalmazba, a térkép határvonalait valódi hasadékokként, varratokként elbeszélő szépirodalmi tradícióba érkezünk.

A Tolnai Ottó esszéivel dolgozó tanulmány (*Geo-anarchikus tériesség, néma történelem. A textuális újralétesítés traumatikus mozzanatai*) a kötődést és történelmet az expresszív historizmus, a személyes történetek szenvedélyein keresztül olvassa. Az elemző meggyőzően bizonyítja, hogy az odatartozás tapasztalata a geokulturális szövegek nem mellőzhetetlen stratégiája. A szerző a posztjugoszláv mindennapi élet komplex tapasztalataiból „a félelem, egzisztenciális, szégyen, lehajtott fejjel való járás” cselekvéseit emeli ki. Ennyiben Faragó saját kategóriáit alkalmazza újra, az esszéterek értelmezéséhez a *Kultúrák és narratívák*ban körülhatárolt idegenség változatait hívja segítségül. Ezek a módszerek a tudatos felejtés mintázataihoz is elvezetnek. A felejtés filozófiai, pszichológiai aspektusait használó elemzés megállapításai a térelméletekbe könnyen illeszthetők. Végel László a „föld alá szorult történelem”, a tömegsírok föld alatti világának ábrázolásával éppen ilyen elhallgatás-alakzatokat nevez meg a történelmet szintetizáló formaként. A csantavéri sírok nemcsak a „hideg napokért” elszenvedett reváns holttesteit rejtik. A tömegsírok valóban kartográfiai üres-helyek, de valós hiányok a családi beszélgetések elhallgatásai is. Paul Ricoeur felejtésről mint menekülési módszerről szóló gondolatai és Harald Weinrich a felejtés kultúrtörténetéről írt monográfiája szervesülnek az elemzésbe.

A szerző a körülbeszélés változataihoz a domborzati formák, elsőként a folyó, később a híd jelentéstanát kapcsolja. Vasagyi Mária regényében a *Silentium album*ban a Senki Vizén született elbeszélő az édes vízszagot az átúszhatatlannak, elvághatatlannak, átrepülhetetlennek tűnő határ szellemeként érzékeli. Az új országhatárok, a háborús színterek folyói a történeti emlékezetben mint „élet és halál között lebegő választóvonalak” ábrázolhatók. A balkáni folyók olyan Léthék, amelyek a holttestek elsodrásával a traumák feloldásának eszközei.

A kötet a multikulturális világ ismert alakjait és problémáit komplex elemzés szolgálatába állítja. A Szenteleky Kornél kultuszát vizsgáló írás az irodalmi mítoszképződés folyamataiból táplálkozik. A térség kevert identitásai a legjobban a saját énjüket életművük megkonstruálásához tudatosan felhasználó alakokkal mutathatók be. Szenteleky szerb származása, minőségében és dimenzióiban erősebb „vállalt magyarsága" az irodalomszervező tevékenység legfőbb alkati sajátosságaként mutatkozik. A semmiből teremtés, alapítás mítosza a tudatos konstrukció gyanúját hordozhatja. A Szenteleky-kultuszképzés mozgalommá válásának bemutatásával, az irodalomszervező és szépirodalmi produktum kettéválasztásának előítéletével a kanonizációs önkény problémái árnyaltan mutatják meg magukat.

A *Kulturális interpretáció – nemzedéki nyelvszakadás – átsugárzó jelentéskörök* fogalmai formákat kereső témák. Az élmény és tapasztalat kézenfekvő kifejezési módja az esszé. A Végel-esszék elbeszélője test- és énhatárok, nyelvhatárok között téblábol. Az Én minden vonatkozásában a Másikhoz való viszonyában bukkan elő, a találkozás misztériuma az átléphetetlen választóvonalhoz viszi. Az elszabadulás, a kimenekülés, az elszakadás esszéformát ölt, a jól ismert utazási modellből kitörlődnek a visszatérés lehetőségkörei. A geokulturális létterű alanynak az azonosságtudat elégedett öröme sosem adatik meg, mert minden tekintetben ott látja a „ki vagy, honnan jössz" kérdését. A tanulmánygyűjtemény kérdései sokszor visszatérnek a Másik arcának tapasztalatához. Ez a látvány nyelvi tapasztalásként és kérdés-technikaként egyaránt jelentkezik. A gondolkodást az állandóan mozgásban lévő kapcsolatrendszerek jellemzik. Az esszék Te-be távolított alanya a sehova sem tartozás elégikus élményét éli át. Végel világában a térköz űr-jellege beférkőzik a szerb és magyar nyelvű elbeszélők közé. A függöny térelválasztó hatása a nyelvi Másik eltávolítottságának képzetkörébe vezet. A lengő, hullámzó világ bizonytalansága, hermeneutikai fátyol-gondolatokat valóban függönyként jeleníti meg. A *Kisebbségi elégia* „a másik nyelv fátyla mögé leső hódítót" írja körül, így szereplőit a megkettőződés alakváltozataiban gondolhatjuk el. A tanulmány a mozgástér értelmezéséhez a dialógus-filozófiák kulcsszavait, a határ és a küszöb mellé a rés-helyeket és a sötét üregeket, az elbizonytalanító kimélyedéseket hozza játékba. Az alany a küszöbön keresi önmagát, ahogy szűkülnek a terek, az egérutak jelentősége egyre érzékelhetőbb. A teoretikusan kimunkált olvasás finoman idézi meg a diskurzus alapszövegeit, amelyek így nem terhelik túl az elemzéseket. Michel Foucault „áthágás" fogalma a nyelvi határok morfológiájában idéződik meg. Faragó Kornélia következtetései meggyőzően bizonyítják a határhelyzetek immanenciáját, felfogásában a köztesség problémái csak együtt vizsgálhatók. A határ nyelvi, kulturális és földrajzi együtteseként jelentkezhet. Ennek igazolására újra Végelhez fordul: „amikor birtokba vettél egy női testet, úgy érezted, átlépted a nyelved határait." A test nyelvként figurálódását mint az átmenetiséget legjobban kifejező lebegő állapotot Gilles Deleuze Proust testképéről szóló gondolatai találóan rajzolják meg.

A címadó írás (*A viszonosság alakzatai*) ugyanebben a diskurzusban mozog. Az írások szubjektuma a kimozdulás „kockázatos és gyanús utazás" kalandora. A nyugat és kelet dichotómiáját körülrajzoló Végel-esszében (*Nach Berlin*) a befogadó helyek a Barbaricumból érkezőket idegenként, áttetsző, lebegő identitásuk állapotában fogadó közegként jelennek meg. Ha Jugoszláviát a Balkán metaforájaként tekintjük, vagy a pontosság elvesztésének kockázatát vállalva a Balkánnal azonosítjuk, Berlin a kulturális és történelmi kap-

csolatok (jugoszláv vendégmunkások) és a jelenlegi viszonyok miatt is Európa és a szabadság metaforája.

Az elérhetetlen idegen esztétikáját a kötet szilárd elméleti alapba ágyazva tárgyalja. A téma emblematikus írásai bukkannak fel, az így létrejött olvasási stratégia elsősorban Lévinasnak az arc epifániájáról szóló gondolatait tematizálja. A láthatatlan határvonalak fenomenológiájában Merleau-Ponty munkája (*A látható és a láthatatlan*) idéződik fel. Az anyaország és anyanyelv kultúrájába utazó a köztesség, a kívüliség élményét a kimozdulással is megtartja. A lehorgasztott fejű kelet-európai vándor nem idézi az utazó hagyományos, a szem kalandját jelentő magatartását, arca nem lehet jóváhagyó tükör. Joggal idézi hát meg az elemző *A marginalitás dicsérete* című Végel-esszé helyzetét.

A természetírás geokulturális meghatározottságáról szólva kézenfekvőnek látszik a Végel és Tolnai esszék tájszemléletének bemutatása. Hiszen táj- és identitáskultúra elmondhatóságának eszközéül mindkét életmű domborzati formákat választ. Szimbolikus kartográfiáik gyermekkor-konstrukciójában (különösen igaz ez a Tolnai-korpuszra) a folyó, esetünkben a Tisza a természethez tartozás mítosza. A kultúra mint felölthető ruha axiómáját figyelmesen olvasva a természetet figyelő kontemplatív magatartás hagyományaihoz is eljuthatunk. Így kapcsolja össze a vizsgálat a Tisza nézését Novalis alkotó szemlélődésével. Ebben a történelem és tér által meghatározott közegben a táj természetes módon veszti el a kellemes hely toposzát. Tolnai és Végel környezetábrázolásában a tájképfestészet reneszánsz ikonográfiai hagyománya és az önéletírások hagyományos gyerekkori szcénái nem kaphatnak helyet. A gyermekkori táj nem lehet csak idillikus hely, a földhöz szögezettség a bácskai táj felett feszülő égbolthoz szögezettség állapota. A két életmű koncepciója a sivatag, puszta föld, kiégett szikes, vegetációhiányos táj megjelenítésében találkozik. A természet a hermeneutikai közömbösség, a reflexiós üresség, a viszonosság-hiány tere. A természeti Másikkal való találkozás az állandó küzdelem formáját ölti. *A viszonosság alakzatai* Schütz, Derrida és Simone Weil idegen-diskurzusaiból építi fel saját hiteles idegen-fogalmait. Példáit oly módon válogatja, hogy a vágyott szimbiózis állapota mögött mégis saját magunk idegenségének nyugtalanító élményére ismerhessünk.

A geokulturális tér struktúrájának elemekre bontásakor a térelválasztók típusaihoz, jellegéhez feltétlenül el kell jutnunk. A szerző által rajzolt szigorú haladási irány a legkisebb elemek felé tart. Az imaginárius domborzat folyójától a híd és a kő világába érkezik. Szimbolikus, ikonografikus és temporális olvasásához gazdag lehetőséget nyújt Ivo Andrić regényének (*Híd a Drinán*) vizsgálata. Az ideologikus olvasattól eltávolodó tanulmány a távolság paradoxonait tekinti át. A Szerbiát Boszniával összekötő híd Faragó Kornélia megközelítésében az azonosságváltás történeteit rekonstruálja. A híd olyan varázslatos hely, amely a terek, később az idődimenziók összekötésére alkalmassá válik. A már körülhatárolt mitologikus történelem, történeti mitológia kategóriái releváns elemzésben tárulnak fel. A híd a szerző számára a hely-nélküliség sokoldalú bemutatásának eszköze. Lehet olyan időtlen, beszédképtelen, mozdulatlan, mint a višegradi, vagy aktív, flexibilis, mint a komparatív elemzésbe bevont Nádas-regény (*Párhuzamos történetek*) térelválasztója, amely az 1956-os forradalom történéseit környezetével együtt veszi át és érzékeli.

A dialogikus várakozások fejezet vizsgálódásai elsősorban kortárs magyarországi szövegeken gyakorolják a geokulturális teorémákat. A szerző városterek iránti elkötelezettsége szövi át *A városter a regényben* című írást. A város és irodalom főbb aspektusai a vá-

ros látványelemeinek (ház, híd, utca, tér, küszöb) jelentéstanából ismerhetők meg. Walter Benjamin flaneur-esszéi, Konrád György írása *Az író és a város,* valamint Simmel térelválasztókról írt szövegei a város írhatóságának sokszínű mintázatát adják. Elrejtőzés és mindent látás, elválasztás, küszöbdiskurzusok, a városi tér saját időbelisége sokoldalú elemzésekből bonthatók ki. A tanulmányok narrátora a kószáló módszerét követi, mindenhová betekint, mindent megfigyel. A városi tér ellentétekből építkező struktúráit különös gonddal kezeli, jól válogatott példákkal szemlélteti. A *Párhuzamos történetek* 56-os jelentében az emberi test veszi át a tértörténések jelenségsorát, rezonátorként nyújt teret a járda, utca, stb. reszketésének. Simmel *Híd és ajtó* című esszéjében a híd válik történéssé, Méliusz József *Város a ködben* című regényében a tömegjelenetek az idegenség felszámolói, Krasznahorkai László szövegében (*Az ellenállás melankóliája*) a tömeg ereje éppen az azonosság elvesztésének élményét adja. Hevesi András regényének (*Párizsi eső*) elbeszélője bekebelezi a várost, a tömeg mint a várostér sajátos megelevenedése nyers szenvedélyeiben jelenik meg. Joggal idéződik fel Elias Canetti köztes térként jellemzett városi tér definíciója. A választás azért is indokolt, mert Canetti legismertebb regénye a *Káprázat* ugyanezt a látásmódot érvényesíti. (A történet egy tudós és korábbi házvezetőnője házasságának történetét többek között a belső terekért, szobákért folyó hadjáratként beszéli el.)

Faragó Kornélia irodalmi rendszerei a konvertálhatóság, folytathatóság kulcsszavaival dolgoznak. Így épül gondolatmenetébe az *Emlékiratok könyvé*t elemző rész, amely a magyar történelem kultikussá olvasott pillanatainak (az 1918–19-es és 1956-os forradalmak) hasonló elbeszélhetőségét hangsúlyozza.

Az arckölcsönzés, a visszatükrözés, az ablakból kinézés a városi tér látványának kulcsszavai meggyőzően argumentált kortárs irodalmi szövegvilágba illeszkednek. Az ily módon szerveződő irodalmak a teljes kiszolgáltatottság, vagy a tökéletes elrejtőzés ellentétéből építkeznek. A városi szcénákban játszódó írások a legtöbb esetben mindkettőre alkalmat adnak. Az elrejtőzés szemléletes példája a Márai-regényt (*Eszter hagyatéka*) elemző tanulmány. A szöveg ebben az értelmezésben Radoslav Petković regényével (*Sors és körvonal*) lép párbeszédbe. Az összehasonlításban, a rejtőzködő, eltűnő narrátor és szöveg kérdéseiben az irodalomelméleti diskurzusból ismert „ellopott levél" vita modelljei (Lacan, Derrida, Johnson Poe-elemzései) jól alkalmazhatóak.

Hasonló szempontokat érvényesít a Baka-elemzés (*A perspektíva végén*), amely egy ismert mitologéma adaptációit mutatja be. Az *Én, Thészeusz* szövegében a mitológia a hasonlóban való rátalálás, a behelyettesítés mítosza. A mitologikus és a történeti Bakánál keresztezik egymást, felhasználva az ilyen természetű közegek sajátságait (a hiány helye, az örök vágyakozás tere). A történeti időn kívül álló mítosz a távolba helyezés tiszta formájaként áll előttünk.

A Hajnóczy Péter prózájának kérdezésproblémáit kutató írás (*Dialogikus várakozások*) e szemlélettől elvárható módon csak a „kívüliséget" teheti meg narratológiai pozícióvá. Ezt a tulajdonságot a látványt és történelmet megfigyelő flaneur szívja magába. Kérdései nem a dialogikus elváráshorizontban, a Másikra tekintés, a Másik felé fordulás dimenziójában helyezkednek el. A kérdés performatívaként, önleíró szóként működik. A Hajnóczy-próza dialógusait a válaszképtelenség szemantikája, a kimondatlan vagy szöveg- és helyzetidegen kérdések határozzák meg.

Garaczi László *Metaxa* című regényének olvasási lehetőségei a szerző szemléletében újra egy kis formából, a köztességet sűrítő retorikai alakzatból bontakoznak ki. A platóni metaxü-szimbólum segítségével a regény a pólusokon keresztül rekonstruálja az ént. A Hajnóczy utáni önfelszámoló aktusok olyan példáját láthatjuk, amelyben a Te és Ő az Én labilis érzetekből (estünkben az alkohol és drogok által befolyásolt érzékelésből) építkező részaktusai. Simone Weil Platón fogalmát továbbgondoló metaxüjei a kimozdító távollét és a lotmani határvonalak gondolataihoz hasonlóan szerveződő szövegforgácsok, amelyek a Garaczi-szöveg olvasásához használható szempontokat adnak. Természetes, hogy Ficsku Pál legújabb regényéhez (*Gyerekgyár*) ugyancsak a Másikhoz mint mediális objektumhoz forduló kérdezés technikáival fordul az elemzés. A tanulmánygyűjtemény utolsó fejezetében (*Dialogikus illúziók*) a jól felépített tematikus és kronologikus rend némiképp megtörni látszik. A *Szondi két apródja*, a *Szeptember végén* és az *Apokrif* elemzései a diskurzus-elméletek, hiány-poétikák és énépítés szempontjait érvényesítve mégis illeszkednek a kötet gondolatmenetébe.

Faragó Kornélia könyve a multikulturális szöveghalmazban biztosan mozgó, gazdag elméleti szakirodalomból válogató, teoretikus beágyazottságú munka. Kézikönyvként és kritikagyűjteményként egyaránt olvasható, gondos szerzői és szerkesztői válogatás eredménye.

Kovács Krisztina

Olasz Sándor

Világteremtés – vonalakkal

Lipták György művészetéről

A művész – akármilyen nehéz helyzetben van – kiváltságos, mivel akkor varázsol világokat, amikor akar. Tudja ezt Lipták György is, aki egy interjúban így beszélt: „Marad az, hogy az ember különböző vonalakat meg színeket fölvisz a papírra, s így próbál olyan dolgokat elmondani, amelyek csak ezzel mondhatók el." Talán a zenész van még hasonló kiváltságos helyzetben. Az irodalmár azonban nem, hiszen anyaga, a szó, a nyelv (különösen a mögöttünk lévő században) megkérdőjelezhető, oly sok vele a visszaélés. Leggyakrabban maguk az írók teszik ki kisebb-nagyobb kérdőjeleiket.

Egyik üvegfestményének *Törékeny világ* a címe. A játékos, nem akármilyen humorról árulkodó illusztrációk és egyedi lapok nem ritkán ezt a törékenységet és fenyegetettséget is jelzik. A *Vár* című színes tinta kedves, mesébe illő kastélyocskája egyébként is a szirtfok szélén áll, körülötte tomboló elemek, fák csavarodnak ki, dől-borul minden. A házra sárkány teste fonódik; nem a gyerekjáték, hanem a szörny. S ebben valóban nyelvünk kivételes játéklehetősége mutatkozik meg: ugyanaz a hangalak két teljesen ellentétes hangulatú, jelentésű dologra utal. Joggal írta Kass János: „A Hieronymus Bosch-i példabeszéd, a furcsa deformáltság, nagyító alatt vizsgált világ itt nyüzsög körülöttünk..." Lipták Györgynek vannak olyan sötét tónusú képei, amelyeken már nagyon nehezen kivehető, mit is látunk igazán. Komor színek, sejtelmes árnyak, szörnyecskék – az egyik munka címével szólva Az éjszaka árnyai, alaktalan, bizonytalan dolgokkal. Máshol a reneszánsz és barokk rézkarcok, rajzok kis méretben is nagy művei sejlenek föl. Nem ritkán kiválaszt egy alapszínt (krém- vagy hússzín), s ezen van egy ceruzarajz. Szinte észrevétlenül koloristává válik.

Mindig tetszett, ahogy a képzőművészek megadták tiszteletüket azoknak, akiket elfogadtak, akitől a legtöbbet tanultak. Mester – a szónak méltósága, tekintélye van. Lipták Györgynek nagyon jó mesterei voltak. Kass János például, aki az Iparművészeti Főiskolán féltő-óvó szigorúsággal figyelte tanítványait, így a mai Karancslapujtőről induló tehetséget, s beléjük nevelte, hogy a műalkotásnak nemcsak esztétikai kvalitása, hanem emberi rangja is van. A kacifántos és nagyképű önmeghatározásoknak tanítványai sem dőltek be. A divatok egyébként is jönnek-mennek, ami tegnap még megfellebbezhetetlen zsenialitás, annak mára vége. A mögöttünk lévő személyiségporlasztó időben személyiségnek lenni a legtöbb.

Ám a mester szónak az eredeti értelménél maradva a szakma ismeretéről, becsületéről is szó van. Lipták György mára a szó mindkét értelmében Mester. Juhász Ferenc szavaival „párafinom grafitvonal szálaival" rajza „oly sűrű, mint a selyemgubó selyme". Nem elhamarkodott, hanem hihetetlenül aprólékos, kidolgozott munka az övé. „Az egymásra épülő gondolatsíkok vonalban, foltban, hálóban, színben, megdolgozott anyagi felületben je-

lentkeznek, külön-külön is megszólalnak, mégis egységes képpé állnak össze” – állapította meg Kádár J. Miklós festőművész. Olykor úgy tűnik, a művészet nagy narratív hagyományához (is) kapcsolódik. Történetet mond el egy-egy mű, s ez minden bizonnyal összefügg Lipták György kiterjedt illusztrációs tevékenységével. Kass, Reich, Würtz, Gross, Réber – hosszan sorolhatnánk a nagy elődöket. Az is igaz, hogy ők a magyar könyvkiadás szerencsésebb időszakában dolgoztak. Nemcsak borítókon, hanem a gazdag belső képi anyagon is. A romokban heverő könyvkiadás idején mára fehér holló az ilyen megbízás.

Pedig az illusztráció Lipták György számára szuverén műfaj. Szorosan összekapcsolódik ugyan az elbeszélt, verbalizálható univerzummal, a kép azonban nem megállapít, hanem láthatóvá tesz valamit. A művész érzi, a gyermek- és ifjúsági irodalom szinte utolsó mentőöv a vizuális szennyben. Nem száll le, nem gügyög az ifjú olvasóknak; imponáló szakmai tudással, lélekkel, szellemmel és humorral láthatóvá teszi a dolgokat. A szívével is lát.

Szerkesztői asztal

Hatvankilenc éves korában meghalt *Utassy József*, az utóbbi évtizedek magyar lírájának kiemelkedő alakja, a Kilencek néven emlegetett költői csoport tagja. A Tiszatájban folyamatosan jelentek meg művei, először az 1968. februári számban. 1997-ben Tiszatáj-díjas lett. Munkásságát következő számainkban méltatjuk.

*

Szeptember 18-án a mélykúti Fenyő Miksa Könyvtárban *Vörös László-emlékszobát* avattak. Lapunk egykori főszerkesztőjének munkásságáról hajdani tanítványa, Bognár Zoltán gimnáziumi tanár beszélt.

*

A Tiszatáj Kiadó és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös rendezvényén mutatták be 2010. szeptember 28-án 17 órakor a PIM-ben Petőcz András *Behatárolt térben (zárójelversek, 1984–2009)* című – kiadónk gondozásában megjelent – verseskötetét. A negyedszázad alatt megírt 100 számozott zárójelversről Tarján Tamás irodalomtörténész beszélgetett a szerzővel.

Novemberi számunk tartalmából

DOBOZI ESZTER, VÖRÖS ISTVÁN versei

NYERGES ANDRÁS, SELYEM ZSUZSA prózája, TANDORI DEZSŐ esszéje

FRIED ISTVÁN tanulmánya a *szlovákiai magyar irodalom*ról

SZUROMI PÁL *Kalmár Márton* szobrászművészről

Közlemény. A Tiszatáj Könyvek sorozatban 2004-ben jelent meg Nagy Gáspár Szavak a rengetegből című 425 oldalas esszékötete, melybe a szerző egy 10 oldalas interjút is beválogatott. A kötetben ez Beszélgetés Hajnóczy Péterről (Válasz Szerdahelyi Zoltán kérdéseire) címmel jelent meg. Ez a szöveg olvasható volt a Tiszatáj 1991. májusi számában Beszélgetések Hajnóczy Péterről (Nagy Gáspárral) címmel. Ezért a közleményért Szerdahelyi Zoltán honoráriumot kapott. 1995-ben Szerdahelyi a Beszélgetések Hajnóczy Péterről című, a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent könyvébe is fölvette. Ez az interjú jelent meg – immár harmadszor – Nagy Gáspár gyűjteményében, melynek összeállítója, a szerző minden bizonnyal nem kért külön engedélyt, mivel a kérdésekre adott válaszokat önálló műnek tekintette. Szerdahelyi Zoltán 2008-ban beperelte a Tiszatáj Alapítványt. Vagyoni és nem vagyoni kártérítést követelt. Utóbbit azért, mert a történtekben betegségének okát és az irodalmi életbe való visszatérésének akadályozását látta. A Csongrád Megyei Bíróság 2009-ben úgy látta, hogy megsértettük felperes szerzői jogát, s ezért bocsánatkérésre, valamint 106.000 forint és kamatai megfizetésére kötelezett bennünket. Másodfokon azonban a Szegedi Ítélőtábla az elsőfokú bíróság ítéletét részben és akként változtatta meg, hogy a keresetet teljes egészében elutasította (2010. január 20.) és jogerős, elvileg fellebbezhetetlen ítéletet hozott. Ezek után Szerdahelyi Zoltán a Legfelsőbb Bírósághoz felülvizsgálati kérelmet adott be, melyet részben megalapozottnak találtak. Ennek értelmében a Tiszatáj Alapítvány – a bíróság szerinti jogsértésre való tekintettel – Szerdahelyi Zoltántól bocsánatot kér.

Ára: 500 Ft
Előfizetőknek: 400 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap